

Свен Гедін

ЄРУСАЛИМ

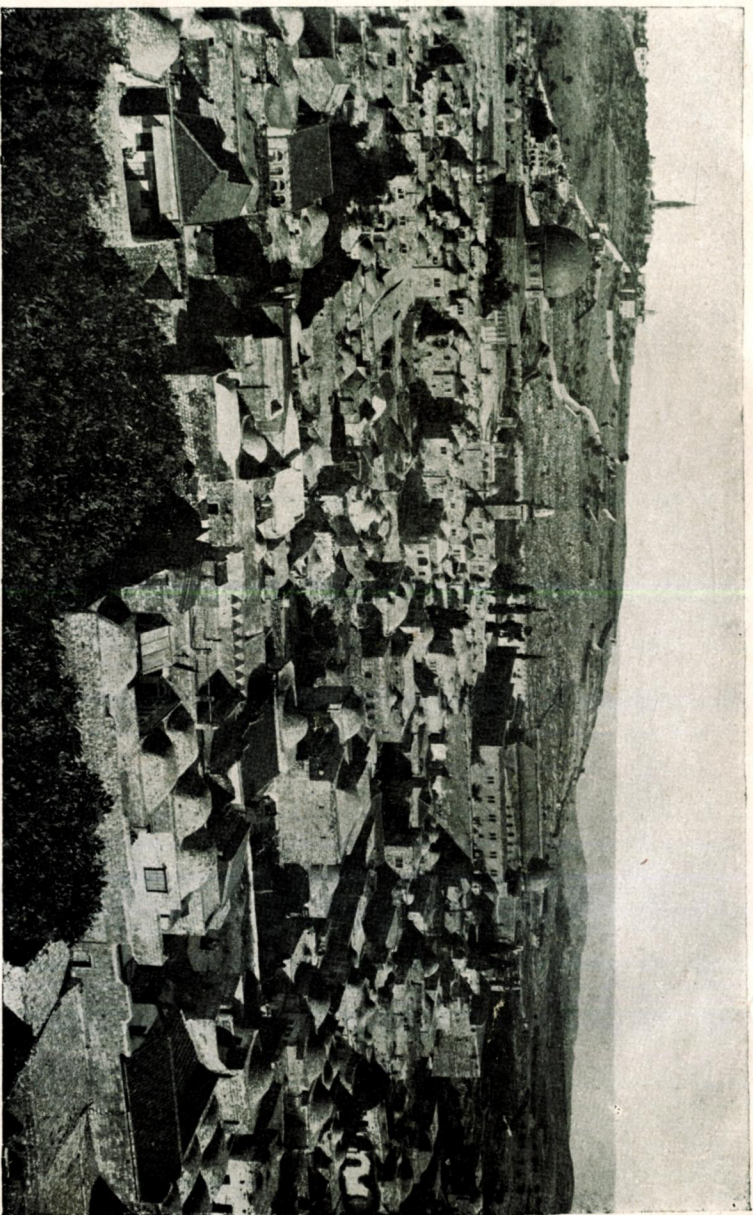
DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18

Бу

2006
2013

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И

Єрусалим.

Олівна Гора, Омарова мошея, мошея Ель-Акса і південно-східна дільниця міста з вежі церкви Спаситиля.

Свен Гедін

ЄРУСАЛИМ

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18

Бу

2227

LIBRARY OF THE USSR

91(532)

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 58875

ЗМІСТ.

---

1. Англійська воєнна ціль на Сході	5
2. Країна Пісні Пісень	6
3. До Дамаску	10
4. Мошея Омаядів	13
5. На гробі Салядина	14
6. Життя на базарі	15
7. Павло в Дамаску	17
8. Дні малярії	20
9. Відвідини хворих	22
10. Рамазан	25
11. Джемаль паша	27
12. Нове життя в Туреччині	31
13. Генезаретське озеро	33
14. Капернаум	39
15. Над криницею Марії в Назареті.	43
16. Крізь верховину Самарії	46
17. Перший погляд на святе місто	50
18. На вулицях Єрусалиму	56
19. Христовий Гріб	60
20. Гетсеманія	64
21. Площа святині	66
22. Збурення Єрусалиму	67
23. Омарова мошея	73

24.	Жидівський мур плачу	76
25.	Via Dolorosa	76
26.	Саранча	81
27.	Вефлеєм	85
28.	Прогулька до Яфи	90
29.	Німецька темплярська оселя в Сароні	92
30.	Сионський первісток	93
31.	Сионізм	95
32.	Єрихон	98
33.	Купіль у Мертвім Морі	102
34.	На Суезький фронт	105
35.	Ель-Аріш	109
36.	На крайній передній стежи	112
37.	Каравана до Мекки	118

---

1. Англійська воєнна ціль на Сході.

Яка ціль Англії в війні проти Туреччини? Вона хоче укріпити своє панування в Єгипті та забезпечити собі Індію.

Але чи думаєте, що Англія, яка запалила пожар світової війни, щоби зужиткувати руйнуючий вогонь на власну користь вдоволюється тими велитенськими просторами, які вона вже забувала силою й підступом в інших народів? Таку державу можуть удержати разом тільки що раз нові здобутки. Розложіть перед собою світову карту, зазначіть на англійських посіlostях роки їх здобуття — а потім рішайте самі, чи моя думка правда, чи ні.

Ціль Англії йде далі: Єгипет має бути злучений з Індією мостом, який обіймає простір десять разів такий, як моя рідна Швеція! Від Суезу й синайської пустині добили ся англійські кольони до Єрусалиму, — їх не здержуть теж і таврійські гори Там вони хочуть стрінутися з товаришами зброї, що в дорозі крізь Мезопотамію лишили вже за собою Басру, Багдад і Самару.

Через висадження військ у Джидді та заняття Мекки дісталась Арабія вже в англійську владу, а по російській катастрофі тяжить наче олово англійська рука на Персії.

Міст поміж Єгиптом і Індією вже на ділі збудований! Англія заволоділа щасливо найсвятішими місцями ісламу: Мекка, Кербеля, Неджеф, і навіть місто на сїонській горі стало вже її добиччю.

Тим осягає Англія теж і свою другу ціль: Вона перетинає багдадську залізницю та здержує поступ німецької торгівлі на схід.

Коли в давнішій періоді війни Англії зле вело ся, тоді обіцувала вона облесливими, обманчивими словами білому цареві Дарданелі й Царгород. Чи було колинебудь вірніше до-

держане чесне слово? Коли бажання мира в царя починало бути небезпечне для англійських плянів, тоді сказано просто: Геть з ним на смітник! Чи вірить сьогодні ще якийнебудь дурак на цім впрочім так недоумнім світі, що Росія колинебудь побачить дим Царгорода? Ні! Від давна вже опанувала англійських завойовників одна думка: Тільки британський прапор має повівати з мошей Стамбулу!

Греція, підмінована англійським помагачем Венізелосом, хоробрий король якої мусів зречи ся престолу, щоби зробити місце послушному наслідникові, та Греція служить усім островами архіпелагу точкою опори й виходу для дальших кроків проти Царгороду й Чорного Моря. Англія надуживала все своїх союзників тільки для осягнення самолюбних цілів. Союзники, вороги, клієнти — з ними всіма вона однако обходить ся. Без сумніву щось величавого лежить у цім безогляднім змаганню, запанувати коштом усіх інших над цілим світом.

Тепер Англія забираєть ся до того, щоби з другого боку взяти в свою опіку замученого російського приятеля, який вже в давніших, добре відомих випадках був одним із головних козирів у англійській грі. Збаламучені дураки думають, що скандинавські держави, які лежать тут на дорозі, знайшли б більше пощади, чим Греція. Вони страшливо пробудять ся аж як похоронний дзвін над ними заграє! Бо й тут англійський шлях іде почерез повалені престולי, розбиті королівські корони та роздерті, виголоджені народи.

Одиноке, що може визволити світ від цього вампіра, це побідний німецький меч!

• Країна Піснї Пісень.

Ось простягаєть ся передімною Сирія — Еш-Шам у Арабів, Сурія у Турків, давня римська провінція Сирія — зі своїми горами та багатими в історичні спогади долинами. Киньмо на неї побіжно оком, заки ще сонце зайшло!

Сирія лежить поміж Середземним Морем на заході, Евфратом і сирійською пустинею на сході, Аманом і Тавром на півночі й египетською границею та Геджасом на півдні. Цілу країну заповняють пасма гір, що тягнуть ся на південь; вони творять наче міст між Тавром і західно-арабською височиною, наче гать поміж Середземним Морем і сирійською пустинню. Си-

рійські гори підносять ся найвище в Ливані (3068 метрів) Антиливані (2759 метрів). Морфологічно Сирія це верховина, її вапняк і пісковик належать до крейдяного й третичного періодів, сям і там прикривають їх зверху вульканічні гірські породи. Другорядні явища надали цій верховині ріжнومانітний, часто різко знаменний вигляд; пригляньмо ся тільки долинї, що тягнеть ся з півдня на північ, від заливу Акаба, через долину Йордану і в гору поміж Ливаном і Антиливаном. Цей рів ділить Сирію на дві части; західна спадає доволі стрімко до Середземного Моря, східна переходить зпровола в сирійську пустинню. Західний гірський хребет відмежований гостро побережжям Середземного Моря й долиною Йордану, перерізують його ріки Оронт і Леонт; східний хребет, до якого належить верховини Гермон і Моаб, перерізують ріки Барада й Ярмук.

Дзеркало Мертвого Моря лежить 394 метри низше Середземного Моря; від нього аж до вершків Ливану має Сирія підсоння майже всіх земських полос. На верхах Ливану й Гермону лежать вічні сніги. На західних горах держить ся сніг зимою один день, на східних кілька днів: зате в Ель-Горі, у западині Йордану не було ніколи снігу. Гори втягають вогкість Середземного Моря; вона появляеть ся знову наверху в формі джерел, потоків, рік і озер. Скількість дощів зменшаеть ся з півночі до півдня і з заходу на схід. Дошевий час починаеть ся з кінцем жовтня й триває до кінця березня або початку квітня; гаряча й посушна пора року панує від кінця травня по кінець жовтня. Весна поміж обома періодами дуже коротка. Західний вітер від моря приносить зимовий дощ, за те в літі дощі, хмари і бурі там невідомі. Бо тоді віє правильний теплий північно-західний вітер, що натрапляє тут на гарячі воздушні верстви й через те не витворює дощу. Сухі пустинні вітри — їх звуть, як і в Італії, широко, по арабськи шеркіє — знесилоють, висушують все і викликають пропасницю. Однак загально підсоння здорове. Поміж днем і ніччю, зимою й літом, горами й долами є великі ріжницї температури. Від пальмових гаїв Єрихону до снігових гір Ливану стільки само, як подорож від рівника до північного бігуна.

Пуста й спалена простягала ся країна передімною. Літом інакше не буває. Але в час дощу земля видає з себе найбуїнішу зелень і найпишніші квіти. Лісів і в старину не було тут ніколи більше, як тепер, але тоді вмiли певне вихісновувати ліпше урожайність землі. Бо там, де сьогодні палить пустиня,

як на схід від Пальміри, стрічаємо руїни старих міст. Із дерев має Сирія декілька родів дуба, остролист і теребінти, рожкове дерево, букшпан, сосни, кипариси, оливні дерева й акації. В городах дозрівають бросквині, фіґи, помаранчі, цитрини, гранати, яблука, волоські горіхи, морви, пістації й міґдали. В Єрихоні росте дактилева пальма. Але найвидатніший є збір оливи й вина. Зі збіжєвих родів найважніщі тут пшениця, жито і кукуруза. Добуток із яринних огородів теж особливо багатий.

Населення переважно семітське й магомеданське. На півночі живуть Араби й Бедуїни, трохи Турків та курдїйські і туркменські кочівничі племена, в Бейрутї Греки, в Дамаску Араби, в Гавран Друзи, а в Палестині Жиди. Христїян у Сирії дуже багато, а пануюча мова арабська. Семіти були тисячами літ посередниками поміж Сходом і Заходом; вони стали реліґійними провідниками людскости, видали найбільших світових пророків, серед них повстали три монотеїстичні віри.

Вже само географічне положення запевнило Сирії незвичайне історичне значіння. Сирія — це міст поміж Азією й Европою, між Африкою й Азією, між західною Азією й Єгиптом, між Євфратом і Нілем, між краями над Середземним Морем на заходї та сирійською, вавилонською, перською й індійською державами на сходї. Вона лучить Захід зі Сходом.

Оце положення зробило її видовищем війни, торгівлі і реліґійних струй, вона відіграла в західній Азії ту саму роль, що Бельґія в великих війнах західної Европи. Шлях від Євфрату через Дамаск і Газу до Єгипту один із найстарших на землі. У Сирії шалїли перші світові війни між Єгиптянами й Асирійцями. По упадку вавилонської держави стала вона перською провінцією, а в 332. р. перед Хр. переходив сюди Олександр Великий в дорозї до Єгипту. В 65. р. здобув Сирію Помпей, а в 40. р. Парти. Під римським пануванням творила вона довго сирійську провінцію, в 67. р. по Хр. відділено від неї Палестину як окрему провінцію. У 612. р. прийшли назад Перси під Хозроесом II. але в 634. р. виперли їх Араби. Поміж 1070. й 1085. панували сельджуцькі Турки по обох боках Оронту й Йордану. У 1098. р. похилив ся в низ зелений прапор пророка і хрест, символ христїянства, підняв ся знов понад містом Давида й Сирією. Але в 1187. р. прогнав султан Селядин хрестоносців, що вдержали були ще ціле столїття деякі шматки побережжя. Потім у 1240. р. напали Хоразми. Двацять літ пізніше залили край Монголи, а в 1400. р. переїхав через нього наче вихор Тімур із

Татарами. Край не мав ні хвилі відночинку. Вкінці прийшли Турки, теперішні володарі. Проти них виступив у 1799. р. походом Бонапарте, а в теперішній світовій війні Англія й Франція вживають цей край як ворота до нападу на азійську Туреччину.

Від десятиліть почала ся теж мирна інвазія з Європи. Перед брамами Яфи росли європейські дільниці, цвіли німецькі кольонії а сіонізм приманював усе нові юрби Жидів в обіцяну землю, про яку казав Господь Мойсееві: „Йди в гори Абарім, на гору Небо, що лежить там у країні Моавітів, напроти Єрихону, і поглянь на землю Ханаан, яку я віддам на власність дітям Ізраїля“.

Старий завіт, передівсім псалми, оспівують високими звуками ціну цієї землі. Але ніде краса її природи не змальована більш палкими красками, як в насиченій еротикою Соломоновій Писні Писень. Бо тільки з яснїючими горами й багатими долинами Сирії й Палестини, з їх звіриним життям, з красою їх цвітів та їх повними овочами порівнює закоханий предмет своєї великої туги. Оцей цілий чаруючий гимн любови — це заразом прославлення краси Святої Землі:

„Я Саронська квітка, я рожа у долині. Встань, моя ти мила, вийди, прекрасна моя! Ось глянь, зима вже минула, дощі перестали; квітки показали ся на землі, весна надійшла, в нашій країні голос горлиці чути; завязки фіг показали ся на фіговині; виноград зацвів і дише своїм цвітом. Уставай, моя ти люба, вийди, пишна вродо! Голубко моя в розколинах скелі, в дупловині, покажи мені лице твоє, дай голос твій почути; бо твій голос такий солодкий, твій образ такий принадний!

„Поки день стане холодний, тїнь не простягла ся, верни ся; будь скорий, як серна, мій милий, як молодий олень на розпадених горах.

„Глянь, моя мила, яка же ти гарна! О, яка ти гарна! Очі, неначе в голубки, під кучерями в тебе. Волосся в тебе — ніби стадо кіз, що сходять із гори Галаадської. Ходиж, подруго, зі мною з Ливану, йди зі мною з Ливану, спіши з верхівя Амани, з верхівя Сенира і Єржону, від леговищ львів, із гір, де рисі!.. Джерело саду, колодязь води живої, що пливе з Ливану.

„Піднімись, північний вітре, прилети, полуденнику, повій на сад мій, нехай поллють ся пахощі його! Нехай прибуде милий мій у сад свій, нехай споживає солодкі овочі в йому... Я

зійшла в сад оріховий, подивитись на зелень над потоком, поглянути, чи вже розвилась лоза виноградна, чи зацвіли яблуні гранатні. . .

„Шия твоя — наче вежа зі слонової кости; очі в тебе — наче ставки Гесбонські коло воріт Батрабимських. Ніс твій мов вежа в лісі ливанським, обернена д'Дамаску. Голова твоя — мов Кармель.

„Ходиж, мій любий, підемо в поле, жити мемо в селах, вранці рано вийдемо в виноградник, оглянемо, чи вже розвилась лоза виноградна, чи овоч завязав ся, чи в цвіту вже гранатні яблуні; там ти моїх ласк дознаєш“.

3. До Дамаску.

Вернувши з Багдаду, пробув я в Алеппо тільки два дні, щоби підготувати все, що найконечніше, до дороги та дістати новий паспорт. Салє, мій вірний товариш мандрівки до Багдаду, приставив мене 1. липня до залізниці. Тут ми розпрощали ся, бо він мусів вертати до рідного краю. Кінчиком турбану втирав він слези з очей, коли я всїдав у поїзд, що мав мене завезти наперед через широку долину Оронту поміж Ливаном й Антиливаном у гору до Баальбек, прастарого міста, що лежить на висоті 1150 метрів на вододілі обох рік Оронту і Леонту. Джерела обох рік близько від себе, тільки одна пливе на південь, а друга на північ, але гирла їх лежать на 310 кілометрів від себе. Могутній мур Ливану змушує їх йти тими манівцями, поки на самім кінці гірської системи не вдасть ся їм його пробити.

У Баальбек побув я декілька днів, щоби подивляти тамешні руїни, особливо останки святині Юпітра і святиню Бакха, один із найкраще задержаних пам'яток римської давнини в цілій передній Азії. Алеж мої читачі, що товаришили мені в моїй мандрівці до Багдаду, Вавилону й Нініви, вже стільки наслухали ся про руїни, що я присвячу моїм вражінням із Баальбек один розділ тільки у великім виданню цієї книжки.

Також і попри райські краєвиди підчас їзди через Антиливан мушу провести моїх читачів із замкненими очима. Своє оповідання я зачну доперва від тої хвилі, коли переповнений військо-

вий поїзд задержав ся на двірці Берамке в Дамаску і я покинув вузький поштовий віз, де примістили мене були поміж мішками з листами та турецькими урядниками. Було це 5. липня 1916., вечером $\frac{1}{2}$ 6. години.

В Алеппо я познайомив ся з двома австрійськими сестрами Червоного Хреста, зі старшою сестрою графинєю Вітгенштайн та Віденкою Софією Вахнер, членом королівського театру в Берліні. Ми вибрали ся разом до Дамаску та подали ся тепер до готелю „Вікторія“ над каналом Барада. Його власник, добродій Піетро, сліпий наче пень Дальматинець, вказав нам коротко по військовому нашій кімнати, під умовою, що заплатимо хвилево високу ціну 75 пястрів (майже 15 марок) за день. Найбільша часть дому була занята штабом турецького начального вождя, Джемалю паші, і ми були раді, що ще так добре примістились.

Кімнати австрійських пань і моя мали балькони з гарним видом на каналні вулиці, Серай, дільницю Берамке та початок вулиці, що веде на передмістя Салегіє на північнім заході. Перед кімнатами в напрямі до сходів ішов довгий коридор, що в декількох місцях творив орієнтально прикрашені, вигідні сальони. Я згадую ці дрібриці, бо те готелеве мешкання в Дамаску має для мене як спомин подвійну вартість: тут познайомив ся я з енергічним вождом Сирії, Джемалем пашею, і тут попав я в небезпеку смерти, коли два дні по моїм приїзді напала мене болотна пропасниця (*Malaria tropica*).

Дамаск — це найбільше місто азійської Туреччини. Коли Смирну з початком світової війни оцінювали на 250 000 мешканців без передмість, то Дамаск мав їх у 1912. р. 300 000. Його горді і трохи нецивілізовані мешканці — чотири п'яті зпоміж них Магомедани — вважають місто теж найстаршим на землі. Хтож оспорював би правдивість цього твердження? Дамаск лежить так, що здається, наче би природа сама створила заразом місто. Домину Ель-Гута наводнюють води Антиливану, а найбільша зпоміж них, Барада, ділить ся, виступаючи з гір, на сім рамен, котрі знов, як кажуть мешканці Дамаску, розділюють ся поволи на 365 каналів, що наводнюють 30 000 городів. Цю долину відмежовують від Середземного Моря могутні мури Ливану, Антиливану і Гермону, але на сході межує вона з морем сирійської пустині, що як частина внутрішньої Арабії здавна мала для Дамаску те саме значіння, як Серед-

земне Море для Тиру й Сидону, Бейруту й Яфи. Як від фенікійських часів кораблі пороли хвилі світового моря, так теж крізь море пустині мандрували до Дамаску,—ще заки перед майже чотирма тисячами літ здобув його Тотмес III.,—великі торговельні каравани з Єгипту, Ємен і Неджд, з Вавилону, Нініви й Малої Азії.

Треба знати безнадійні пустарі та душливу соняшну жару сирійської пустині, щоби зрозуміти, що значить на безконечних шляхах із Дер-ес-Сор, із Багдаду або з Нефуд побачити остаточно на заході, як виринає Гермон і Антиливан. Як покріплює, коли по тижнях, може й місяцях побуту на жаркім сонці ідеш крізь городи, парки й гаї, поміжцвітниками з городиною, попри врожайні ниви й величаві тополеві алеї, де вода з каналів зрошує коріння фіговин і зпоза зелених мурів в огородах блищать, бросквині й гранатні яблука.

Із трьох боків Дамаск оточений горами. Західні гори лучать Гермон із Антиливаном, їхнє підгірря хоронить теж від північного вітру. Південний овид замикають вулканічні гори. Лиш від сходу, до сирійської пустині край стоїть отвором; отже Дамаск лежить наче в заливі пустинного моря та є пристанню, до якої прямують кораблі пустині, дромедари. Тут границя між культурою та безмежною засухою, де животіють тільки степові рослини. Дамаск, це „око сходу“, як його звав римський цїсар Юліян, стояв на крайній передній сторожі цїлого світа довкола Середземного Моря на шляху до Індій та на далекий схід. Три великі караванні дороги йшли звідси, одна на південний схід через Галилею до Єгипту, друга на схід до Багдаду, а третя на південь, паломницький шлях до Мекки.

Чотири тисячки літ світової історії промайнуло через Сирію. Цивілізації й культури появлялись і йшли далі; наче величезні морські хвилі бушували раси і релігії через передню Азію. Багатий Мемфіс, горда Нініва та блискучий Вавилон покорили по черзі Дамаск. Самі вони майже щезли з лица землі, тільки Дамаск, Еш-Шам Арабів, стояв наче непохитна скеля серед бурливого моря. Про Баальбек, Пальміру й Петру говорять ще тільки руїни. А Дамаск, що вже тоді був старезний, як ці великі сирійські міста щойно засновували ся, цвіте все в новій молодости. На його базарах стрічають ся ще сьогодні купці з трьох частин світа. Він наче та вічна лямпада, світло якої часами пригасає, але ніколи не гасне та все на ново бухає новим блиском у світовій історії

4. Мошея Омаядів.

Тисячі літ зазнавав був уже Еш-Шам ріжного щастя, але ніколи не здобув такого значіння, як тоді, коли могуча династія халіфів Омаядів володіла світом. Її засновник, Моавія I., зробив Дамаск своєю столицею, а один із його наслідників, халіф Валід (705—715), збудував там мошею Омаядів, одну з найславніших святинь магомеданського світа. Місце, на яким її забудовано, було з давен-давна посвячене надземним силам. За поганських часів стояла там святиня, котру римські завойовники перебудували в тім самім стилу, що святиню сонця в Пальмірі. Ще задержали ся останки старих римських колюмн, капітелі і части архитрава. Цісар Теодозій I. (379—395) переіменив святиню в християнську церкву та назвав її іменем Івана Хрестителя. Коли в 635. р. Араби під проводом Абу Убеїди облягали Дамаск, удало ся одному з їх вождів, Халід ібн Валідові, перелізти через мур та відчинити своїм військам східню браму. Тоді Греки піддали ся й відчинили добровільно иньші брами. Тому Халід уважав тільки східню частину церкви здобутою. і лишив другу половину християнам. Але халіф Валід заняв цілу церкву, а за те признав християнам право власности на багатьох иньших церквах у місті і перед ним. У 705. р. розпочав він перебудовувати стару базиліку. З Царгороду покликано грецьких будівничих і мистців. Колюмни взято зі старих римських памятників у Сирії, а для внутрішньої прикраси вибрано найкоштовніші мозаїки, мраморні плити та золоті орнаменти.

Церква творить величезний прямокутник; середню наву відділюють від двох бічних два ряди коринтійських стовпів. Із первісної магометанської пишноти сьогондья багато дечого щезло. Молитовна нижа в південному мурі—це мистецький твір з каменя й мозаїки. Таксамо мраморний гріб Івана Хрестителя, подібний до саркофагу у власнім малім мраморнім храмі із закратованими вікнами; над тою християнською святинею здіймаєть ся позолочуваний іслямський півмісяць.

Коли я перший раз у вечір рамазану ввійшов від широкої вулиці книгарського базару через старий західний притвор із колюмнами на широке подвірря мошеї, ясніли його подвійні аркади у світлі тисячів оливних лямпд, а довкруги бальконів трох мінаретів вили ся теж ясніючі світляні гірлянди. Мошея була переповнена вірними з близька і з далека. На стовпі стояв шейк та розказував побожним слухачам про учнів про-

рока. Сивобороді Араби з пустині сиділи та розмавляли шепотом, а прочане, що прийшли з далека, з Ємен або Оман, подивлялися пишну святиню та святочний блиск лампад, що засвічувалися в час вечірньої молитви.

Над перехресттям обох нав старої базиліки підноситься на осьмикутній основі висока копула, а на її склепінню видніють імена перших чотирох халіфів, Абу Бекр, Омар, Отман і Алі. А над порталом у південному мурі, що, як і південно-східня вежа і західний притвор із колонами, остав без змін від часів цесаря Теодозія, читаємо старий грецький напис: „Твоє царство, Христе, вічне, а твоє панування від роду в рід“, а південно-східній мінарет, що здіймається в гору геть до зір на вершці старої чотирикутної вежі, зветься Медінет Іза, себто Ісусів мінарет. Коли надійде судний день, тоді — так каже переказ у Дамаску — прийде фальшивий пророк, антихрист, із Хорасану з 70 000 жидів до Єрусалиму, та скаже себе проголосити Христом. Але тоді Ісус зійде з небесної хмари на найвищу галерію Ісусового мінарету, щоби в людській подобі піти до Єрусалиму. Там візьме він три камені та зійде з ними до Йордану. Перший камінь він кине в антихриста в ім'я бога Авраама, другий в ім'я бога Ізаака, третій в ім'я бога Якова. Він убе антихриста, а Жиди з переляком сховають ся за горби і скелі. Але каміння їм поля голосно кричати муть і зрадять їхні криївки і вони будуть усі вбиті. Тоді Ісус поверне знов у Єрусалим, щоби створити там царство мира. А як у друге вмере він людською смертю, тоді вибе година страшного суду.

5. На гробі Салядина.

Безпосередно перед північно-західним наріжком мошеї Омаядів стоїть серед парку гарний мавзолей з копулою. Це гріб славного султана Салядина, переможця хрестоносців, що вмер у Дамаску 4. березня 1193. року. Стіни мавзолею покриті пишними взорами синього і білого фаянсу; білий мраморний гріб прикрашений прегарно мотивами цвітів і вкладаними крашеними каменями. У головах лежить на зеленім шовковім коврі із золотими тороками турбан султана; побіч нього під склом срібний вінець, дарунок цесаря Вільгельма з 1898. р., що з подиву для великого султана справив теж коштовну срібну лампаду, що висить над нагробним каменем. Побіч султана

під звичайним пам'ятником спочиває його міністер. У гробівці сидить заєдно духовник та молить ся за помершого.

Одного дня я рисував власне гріб, коли ввійшли два знатні мушчини; вони зложили руки навхрест на грудях, пішли поволі й похилені у голови гробу та відправили там коротку молитву. Старший з них міг мати пятьдесять літ. Його погляд був приятний і достойний, його ніс мав шляхотну форму, його густа борода була ще чорна. На плечах у нього був тонкий чорний „кумбец“, себто плащ, на голові білий, золототканий шовковий турбан. Імя цієї людини буде в своїм часі певне ще часто згадувати ся. Це був назначений султаном новий шериф Мекки. Другий, ледви трицятьлітній мушчина, висока стать із блискучими чорними очима, вбраний цілком у тонкому, білому шовку, був син шерифа, зять султана. На другий день я стрінув ся з ним у німецького консуля й дивував ся його докладному знанню європейських відносин, його плавній англійській мові та досить добрій німецькій.

Оба мушчини мали власне розпочати особливу, історично важну подорож. Залізницею в Геджас мали вони їхати до Медини, а звідти ще 360 кілометрів горами й камяною пустинею мандрувати до Мекки. Але Англійці зробили власне свій добре обдуманний крок і висадили військо у пристані Джідда, щоби вислати їх до Мекки та піддержати тамошнього ворохобного шерифа в його боротьбі проти султана.

Хто має Мекку, той має великий вплив на цілий магомеданський світ. Новий халіф, настановлений при помочі англійських штиків — це тільки знаряддя задля розширення англійської влади над ісламітським світом. Сьогодні сягає новий англійський халіфат від сундайських островів аж до Гераклевих стовпів, а султанська влада у Меці вже не існує. Як дозго ця велич буде трівати, це друге питання; вона стоїть певне на ще слабших ногах, як сама англійська світова держава. Коли повага Великої Британії розсиплеть ся, а Туреччина буде стояти на боці побідної Німеччини, тоді новий шериф, що перед своєю подоріжжю складав поклін тіням султана Салядина, збудує свій уряд на ільш справедливій основі, як глупий ворохобник на англійській службі.

6. Життя на базарі.

Мимо свого езпримірно старого віку Дамаск убогий на пам'ятники архітектури, не має тут нічого з тої старинної краси,

багатства якої такі обильні у Баальбек. Бо тих декілька римських стовпів, що їх ужито в Мошеї Омаядів, так гублять ся поміж новими будинками, кутами й наріжками, що їх майже не завважуєть ся. Все инше, що зпоміж будів замітно мистецькою архитектурою, — арабське. Поміж 250 мошеями і медресами (духовні університети для теології і правничих наук) багато подобаєть ся дуже зверха і в середині гармонійними лініями і красками, особливо коли в хаосі вузких вулиць їхні копули й мінарети творять ефектне закінчення дороги або бічної вулички. За те Дамаск славить ся своїми пишними приватними домами. Останніми літами повстало в північно-західній частині міста багато європейських домів. Мешкання Джемалю паші майже цілком європейське. Німецько-отоманський клуб, в якому я пробув милі години, міг би таксамо добре стояти в західно-європейській місті. Ціла вулиця, що йде попри готель „Вікторія“ до Салегіє, має західно-європейський характер, який зміцнює ще електрична залізниця.

Війна не ослабила теж, а радше піднесла ще зовсім великоміське вражіння міста. Валі Сурії, себ то губернатор Сирії, має тут свою постійну столицю; також генеральна команда 8. корпусу була сюди перенесена, а підчас мою побуту був штаб Джемалю паші і команда четвертої армії теж у Дамаску. На вулицях роїло ся від офіцирів і жовнірів, що переважно лиш переїздили сюди. Всі перевозові засоби були заняті для військових потреб, торговля у великій части стояла. Значний вивіз бросквинь і кісток із них був сильно обмежений, рух на базарах дуже зменшив ся. Широка площа перед південно-східним муром, де звичайно розміщували ся багдадські каравани, стояла тихо й пусто; у мирний час ці каравани привозять головно килими й тютюн та вертають назад з європейським крамом. Великі гани, себ то караванні склади, що теж тут лучать ся безпосередно з базарами, лежали пусто. Найкращий з них — це пишний склад Ассада паші зі своїми дев'ятьма багато украшеними копулами, де звичайно відбували ся великі торги перськими килимами, дактилями з Басри, шовком й ин. Тепер не звеніли караванні дзвінки під луковим склепінням, не відбивав ся відгомоном крик погоничів від могутніх, старих мурів.

Все ж таки життя в базарах було ще досить ріжноманітне, я міг пробувати там годинами, ходити звільна від крамниці до крамниці й оглядати вистави, стару зброю, кинджали з ру-

кояттю із перлівки, щити, вази, бронзи й старовину, старі монети, прикраси, люльки і цигарниці, килими, вишивки і сукна. Самі золотники займають велитенську салю на стовпах, освічену слабо денним світлом. Зі заложеними ногами, часто з очками на носі, сидить власник крамниці за своєю скляною скринєю, в якій виложена частина його скарбів. Коли ж хто покаже по собі, що купив би золотий ланцюг або срібний нашійник, тоді виносить він зі своєї європейської грошевої шафи найбільш коштовне зі свою краму.

На шовковому базарі можна найти особливо „кеффіє“, бедуїнські накривала на голову; найбільш улюблені мабуть яскраві краски, особливо червоне й золоте. Тут купують ся теж гарні плащі, що їх носить Араб із несвідомою, природною принадою.

Сідлярські склади мають усе, чого потребує пустинний мандрівник для своїх коней, ремінь, чапрак, упряж, мистецько прикрашені уздечки і пишні сідла. В інших крамницях продають коші, солом'яні мати, збанки і коновки. Різниці творять цілі вулиці, а в торговлях корінням й овочами панує огірок, головна пожива вбогих літом.

Серед юрби цвите теж дрібна торговля. Хлопці продають хліб, солодоші, воду, лімонаду зі снігом з Ливану, наргіле і инше; кождий з них має свій особливий крик, коли хвалить Аллага, подателя всіх благ, або настирливо малює прохожому ту розкіш, яку спричинить спожиття продаваних ним ласощів.

Найкращий міський образ творить без сумніву „проста вулиця“. Через оцю могучу жилу пливе життя у змінних видах ріжних рас і релігій вже яких дві тисячки літ. Тут і там дещо в ній змінило ся; але в цілому це та сама вулиця, імя якої стрічаємо вже в історії апостолів.

7. Павло в Дамаску.

Поміж єрусалимськими фарисеями, що непримиримо переслідували перших християн, найбільш фанатичний був майстер—шатерник з Тарсу, Савло. Коли Стефана прогнано з міста й укаменовано, свідки цього злочину поклали „свою одержу у ногах молодця, що звав ся Савло... Савло ж похваляв убивство його. Стало ся ж у тім часі велике гонення на громаду в Єрусалимі... Савло зруйнував громаду, ходив сюди й туди по домах, виволікав чоловіків і жінок і передавав у темницю“.

И-58875

Львів. Бібліотека
АН УРСР

Але потім скоїла ся в життю Савла подія, що робить Дамаск памятним містом для християнства по всі часи: „Савло ж ще дишучи грозьбою та вбивством на учеників Господніх, приступив до архиерея і просив від нього листів у Дамаск до шкіл, щоби, коли кого знайде того пуття, чоловіків і жінок, міг їх звязаних вести в Єрусалим. Коли ж був вже близько Дамаску, осіяло його знечевя світло з неба; він впав на землю й почув голос, що казав йому: „Савле, Савле, чого гониш мене?“

А він сказав: „Хто єси, Господи?“

А Господь до нього: „Я Ісус із Назарету, котрого ти гониш. Трудно тобі буде проти рожна перти?“

І затрусившись та стуманівши він каже: „Господи, що хочеш, щоби робив я?“

А Господь до нього: „Устань та йди в город; і скажуть ля тобі там, що маєш робити?“

Ще сьогодні показують місце, де то стало ся; воно лежить седви кілометр на схід від Баб Кісан, одної брами в південно-східнім мурі Дамаску, недалеко від християнського кладовища. В середніх віках подавано за місце навернення одно село на південний захід від міста.

Оповідання каже далі: „Люди ж, що йшли з ним, стояли зумівшись, бо чули голос, а не бачили нікого. А Савло встав із землі; як же відтворив очі, не бачив нікого. І вели його за руку тай привели в Дамаск; і був він три дні невидющий, і не їв і не пив. Але був один ученик у Дамаску, на імя Ананій, і рече йому Господь у видінні: „Ананіє!“ Він же каже: „Ось я, Господи“. Господь же до нього: „Встань і йди на вулицю, що зветь ся простою, тай пошукай у Юдиній хаті Тарзіянина, на імя Савла; ось бо він молить ся!..“ І Ананій пішов туди і ввійшов у хату, положив на нього руки і сказав: „Савле брате! Господь, що явив ся тобі по дорозі, котрою ти йшов єси, післав мене, щоб ти прозрів і сповнив ся духом святим! І зараз з очей йому спала наче луска: він прозрів знову і встав і казав себе охрестити“.

Як я йшов зі свого мешкання через сарайську площу, лишаючи на ліво цитаделю, та скручував у доволі широку і все повну возів, їздців, прохожих, похатних крамарів та жовніврів вулицю Сук ес-Сінаніє, то доходив я до місця, де на ліво вихо-

дить одна з найбільш оживлених базарних вулиць. Коли йти далі в цьому східному напрямі, то зараз же кінчать ся базарні крамниці і дахи, що хоронять перед сонцем, але дорога йде далі майже через ціле місто, яких 1 700 метрів далеко, аж до римської брами у східнім міським мурі, Баб еш-Шеркі. Оця соняшна вулиця, дуже мальовнича своїми вікнами, горищами й бальконами, перетинає своїм східним кінцем християнську дільницю та зветь ся ще сьогодні „проста вулиця“.

Яких 300 метрів від Баб еш-Шеркі на північ стоїть хата Ананії. Кілька міцних ударів молотком у двері і незаметні ворота відчиняють ся. Мешканці хати, сирійські християни, витаяють мене в малім зовнішнім подвіррю та ведуть мене кам'яними сходами в долину в підземну молитовну салю, малу крипту з високим склепінням, в яку світло денне доходить тільки від сходів і через дірку у кратах на стелі. Одна оливна лампа на трох ланцюгах, дуже простенька проповідниця і багацько лавок без поруч — оце й ціла обстановка; на одній стіні висить образ святого, мабуть Павла, а на другій стіні представляє оливний образ сцену, як то Ананія кладе руку на Савла, що клячить побожно. Із пишного холоду та милого для очей сумерку цеї салі переходить ся до іншого склепу, а з нього виходить той коридор, яким Савло зміг був втікти, коли раз Жиди хотіли його напасти.

Коли йти далі через браму еш-Шеркі гостинцем ще яких 400 метрів здовж старого міського муру на південний захід, то доходить ся до Баб Кісан, незначної, забитої латами брами. На ліво від неї видно в мурі малу закратовану діру, провідник упевняє цілком поважно, що нею спущено апостола в коші підчас його втечі з Дамаску. Переказові не шкодить те, що власне ця частина муру без сумніву отоманського походження: тільки основа є римська, а між тими обома верствами є третя, мабуть із часів Омаядів.

На греко-православнім кладовищі, зараз на південь від Баб Кісан, є гріб одного святого Юрія, наверненого на Христову віру римського жовніра, що як вартовий на цьому мурі мав помагати Павлові в утечі. Так то спогад про майстра-шатерника із Тарза живе далі тут у Дамаску, його дух вітає ще тепер над містом, і весь інший блеск його минувшини й теперішности блідне перед спогадом на бідного місіонаря, що своєю сильною мов скеля вірою і невсипущим ділом навертання відчинив був широко брами для величі християнства.

8. Дні малярії.

Я думав лишати ся в Дамаску три до чотири дні і зараз по моїм приїзді я попросив телеграфічно сирійського начальника Джемалю пашу дозволу на відвідини Єрусалиму, бо мій паспорт був важний тільки з Алеппо до Дамаску. Кілька годин пізніше я мав уже його згоду в руках. Мої обі товаришки хотіли вже на другий день їхати далі. Але графиня Вітгенштайн захворіла нагло на пропасницю. Якеж щастя її, що на місці була така знаменита та совісна в виконуванні обов'язків доглядачка, як сестра Софія Вахнер! Щастя теж і для мене, бо я не знаю, що стало ся б без неї зі мною.

Коли вечером другого дня я вертав із моєї мандрівки по місті, почував ся я так знесилений, що ледви міг їсти і зараз таки поклав ся до ліжка. Я й заснув скоро, але нагло збудив ся серед найстрашнішої лихорадки. Я дряв від зимна, дзвонив зубами, мене мучив скажений біль голови. У готелі все вже спочивало, й мені не лишалося нічого, як ждати в такому стані аж до ранку.

Вкінці оживило ся знову в коридорі, і сирійський послугач увійшов, щоби взяти чистити одіж і чоботи. Я мав ще якраз стільки сили, попросити його, щоби він повідомив сестру Софію про безпомічний стан другого пацієнта. Потім опустила мене притомність. Перший день пролежав я майже цілком у гарячкової фантазії. Температура хитала ся поміж 37 і 40 ступнів. Перед полуднем була гарячка найменша, вечером найбільша. 9. липень був найгірший день. У часі гарячих пополудневих годин, коли то вуличний гамір уступає звичайно місце майже нічній тишині, лежав я довгий час зовсім без пам'яті та пробудив ся аж тоді, коли гарячка спала на 40,5 ступня. Моя не-оцінена доглядачка, що мов ангел стерегла мене з повною пожертвовання терпеливістю, зрадила мені потім, що в той день вона побоювала ся найгіршого. Здавало ся, що через напір крови моя голова розскочить ся, і при допомозі слуги вона мусіла вкривати мене цілого мокрими платками, щоби насильно згасити гарячку. У моїх фантазіях я плів про каравану, що мусить йти на південь до оази, де під пальмами журчить джерело. Вечером я вже був знов при яснім розумі, але з ослаблення не міг зовсім рухати ся.

У моїх гарячкових фантазіях я говорив весь час по французьки, певно в продовженні моїх розмов із лікарем, що був

на щастя на місці і мене двічі на день відвідував. Др. Труйард був Француз, отже полонений, але мав у нутрі міста повну свободу відбувати свою практику, за якою попитували особливо Німці й Австрійці. Він перебув 17 літ на сході, наперед жив у Тунісі, потім як шпитальний лікар в Єрусалимі, а тепер від 18 місяців у Дамаску; із тропічними і підтропічними хворобами він був отже як найдокладніше знайомий і особливо малярія в її різних формах була його давня знайома. Австрійський консуль не міг мені поручити кращого помічника. Понадто цей малий, живий, дотепний Француз, що свою рідню мову опановував так милозвучно, що вона звеніла наче музика, був високо образованою і любою людиною, яка мала всі прикмети, котрих тільки можна жадати від лікаря; він оглядав із найбільшою докладністю, ставив свою діагнозу по зрілій застанові та впливав своїм спокоєм і веселістю так розвеселюючи, що його відвідини були для пацієнтів справжнім празником. Про поведення Турків із ним він висловлював ся тільки похвально. Впрочім він говорив нерадо про війну, а коли раз мимо того ми заблукали ся в цю область, він став ще спокійніший і більше уміркований, як звичайно та не поривав ся ніразу до якихнебудь гострих висловів.

Рано 10. липня я пробудив ся о $\frac{1}{2}$ 6. год. лише з 36,5 ступнями гарячки, але я ледви міг отворити очі та кидав ся сюди й туди в судорогах. З вулиці доходили звуки турецької військової музики та ритмічні кроки анатольського війська; пізніше переходила зі співом арабська молодіж. Скрипіт обозних возів, крик ослів та голос дромедарів протискали ся до моєї кімнати, з якої я все міг бачити шматок чистого голубого неба. Невиносимий біль голови дозволяв мені лиш рідко коли спати. Судороги повторяли ся ще на другий день; перед ними була сильна гарячка, по них прийшов сильний піт. Я втрапив при томність і сестра Софія мусіла знов завивати мене в мокрі простирала. Моя фантазія мандрувала того дня все в рідну країну, до Стокгольму. Я казав, що до Єрусалиму певно ніколи не дістану ся; оця ціль моєї туги від трицяти літ, коли я перший раз станув на азійській землі, для мене недостижима. Це певне записано у звіздах, що я мушу лишитися на християнській кладовищі в Дамаску, побіч славного автора „Історії цивілізації в Англії“ Генрі Тома Бекле, що вмер 29. травня 1862. в Дамаску і тут лежить похований. Коли пополудні того дня я пробудив ся з гарячкових снів, термомір показував 40 ступнів

і я почував ся смертельно знесиленим. Але вечером спала гарячка на 36,8 ступня і сестра Софія могла мене спокійно лишити на ніч самого. На дворі сіяли зорі, а на кришах домів горіли світла рамазану.

12. липня був моїм першим днем без гарячки і др. Труйард був успіхом своїх заходів дуже вдоволений. Тепер треба тільки було порядними дозами хініни запобігти новим гарячковим нападам.

Тим почало ся моє виздоровіння. Я був ще лиш тінню, бо весь час я не смів був нічого їсти і аж тепер почали мене приводити до сил чаєм, юшкою і квасним молоком. І години не тягнули ся вже в безконечність, бо мені вільно було читати і я заглибив ся у біблію та знамениту книжку Бедекера про Палестину і Сирію. Сестра Софія проявляла невтомимо ангельську терпеливість, хоча свою опіку вона мусила все ще ділити між графинею і мною. Вона сама не відпочивала ні хвили, а як догляд над хворими дозволяв не віддих, вона виповняла його своєю шляхотною штукою. Не забуду ніколи про ті години, коли ця славна артиска деклямувала в моїй кімнаті в Дамаску свої блискучі ролі, а з особливим замилюванням „Орлеанську дівчину“. Коли ж вона тоді в запалі одушевлення кликала:

Ніколи Франція ярма англійського не знесе.

Ні, ні, цього по вік не буде! Скорше

Глибокий гріб ваші війська там найдуть!

тоді я бояв ся деколи, що там у передсінку хто подумає, що пацієнт з доглядачкою попали в суперечку про воєнні питання.

9. Відвідини хворих.

Дня 12. липня 1916. дійшла до Дамаску спершу обережно ще ширена вістка про те, що Англіїці висадили війська біля Джідда та машерують на Мекку. Тамошній шериф або емір будьто би перейшов уже до них; через те султан усунув його і визначив наслідника, який виступати буде тепер наче свого роду протипапа; тому лічать ся тепер із релігійною війною між Меккою й Мединою, бо попередній шериф проголосить себе певно каліфом та виступить збруйно проти правдивого каліфа—себто султана. Коли вдасть ся Англіїцям осягнути ту ціль, до якої вони від давна зміряють, тоді магометанський світ розпадеться ся на дві часті і з Мекки будуть володіти Африкою й

Індією. Але може теж англійські пляни не владуться. Начальний вожд Джемаль паша має бути вже в дорозі до Дамаску, щоби нарадити ся з новим шерифом перед його відїздом до Медини.

Мій стан поліпшував ся в слїдуючих днях звільна. Опершись на „Орлеанську дївчину“, я міг ходити впоперек через кімнату, цю променаду назвав прочитаний др. Труйард „Le voyage par votre chambre“, а часті відвідини звязали мене знов тісно зі зовнішним світом. Щодня приносив мені славний Майснер паша найновіші ілюстровані часописі і военні звідомлення. Цей Німець прожив понад трицять літ у Туреччині; спершу був він занятий при європейських й анатольських залїзницях, потім вступив на службу багдадської залїзницї, а тепер будував залїзницю з Єрусалиму в напрямі синайської пустині. Він носив червоний фез із чорним кугасом, був дотепний, милий і все повен всяких новин.

Дня 13. липня вернув німецький консуль, др. Льойтвед-Гардег із Гайфи до Дамаску та привітав мене в моїй кімнати китицею чудових рож із городу консуляту. Через батька він був данського походження та говорив трохи по данськи; його мати походила від того Гардега, що заслужив ся був дуже біля німецького Tempelverein у святім краю. Др. Льойтвед був разом консулем у Гайфі; там він пробув теж весну 1915. з жінкою й дїтьми; 30. травня 1915. він мав вертати сам до Дамаску. Сїмя сидїла якраз у своїм мешканню на горбі перед містом при сніданку, коли вбіг стражник із пристані та принїс письмо від одного англійського адмірала, що кружляв по Середземному Морю. В цьому письмі були ріжні жалоби проти консуля, по причині яких консулят мав бути о 1 год. попол. обстрілюваний. Було власне мало що перед першою годиною. Консуль вислав свою сімю швидко в безпечне місце, вхопив архів і інші важні документи і власне хотїв виратувати ще деяки інші вартїсні папері, коли рівно о 1. годині прилетїла перша граната. По кількох годинах був консулят зрівнаний з землею.

Консуль Льойтвед перебу найбільшу часть свого життя в Сирії й Палестині та був надзвичайно обзнайомлений зі всіма краєвими відносинами. Його успішна праця задля скріплення німецького впливу в Туреччині супроти впливу держав антанту добре відома при вулиці Вільгельма. По моїм повороті домів я листував ся далі з ним, та на жаль вже скоро одержав я сумну вістку від його жінки, що він вмер 17. травня 1917. на пятнистий тиф.

Льойтвед не мав слів подиву для Джемалю паші, що управляв свої провінції з високим політичним розумом та залізною енергією. Того ж дня вечером заграла військова музика на вулиці; вона супровожала почесну сотню, що мала вітати на залізничім двірці начального вождя.

Було ще 15. липня, коли принесено в мою кімнату візитну карту з прізвищем „Свящ. І. Є. Ганавер“, після чого в мою кімнату вступив високий Німець у довгій, чорній, запненій аж під шиєю духовній одежі. Він був довідав ся, що я лежу хворий в Дамаску, та хотів довідати ся про моє здоровля. Ганавер родив ся в Яфі та мимо своїх 66 літ не був ще ніколи в Німеччині; багато років він жив у Єрусалимі і присвятив мені книжку, яку надрукував про те святе місто. Тепер жив у Дамаску. Він пригадав мені різні спомини про апостола Павла, звязані з цим містом, про що я згадував у 7. розділі. „Червону мошею“, Джамі ель-Агмар, на яку він звертав мені особливу увагу, я не міг на жаль пізніше звидіти; він запевняв мене, що вона збудована на місці найстаршої синагоги, частина старої божниці ввійшла в новіщу магометанську будівлю; отже ніщо не противить ся припущенню, що Павло проповідував у цій божниці.

Підчас нашої розмови отворили ся двері і до хати ввійшов Джемаль паша в товаристві консуля Льойтведа. Певним кроком він приступив до мого ліжка та привітав мене в своїх провінціях; він ждав довго даремне на мій приїзд до Єрусалиму: а коли довідав ся про причину проволоки, жалував дуже, що його столиця приняла мене негостинно малярією.

Він був малий і присадкуватий, виглядав пишно і мав спокійні, розумні, проникливі очі, чорну, коротко стрижену бороду та підкручений вус; мав на собі звичайний полево-сивий турецький однострій, шапку-перзіянку, жовті шкіряні камаші, за поясом револьвер, елегантні рукавички та бичик для коня. Ціла людина була втіленням сконцентрованої сили волі та неподатної енергії, а якщо я дотепер сумнівав ся, чи зможу справді дістати ся аж на суезький фронт, то слово начального вождя усунуло в мить всі сумніви. Мій намір відвідати його військо тішив його очевидно. Він пригадував мені ті труднощі, з якими бороли ся експедиції відкривців у синайській пустині; оскільки тяжше для армії оперувати на терені, де треба бороти ся не лиш з ворогом, але перемагати ще великі природні перешкоди. В давних часах могли воєнні походи проти Єгипту

опирати ся на сильні морські транспорти; тепер море несвобідне, а етапні лінії на суші нечувано довгі та ще уживані і для інших азійських фронтів. Я, як знайомий з Азією, зумію оцінити оці труднощі.

Ми умовили ся ще, що подробиці моєї подорожі порішимо в головній квартирі Джемалю паші на Оливній Горі; автомобіль і офіцери для супроводу мали стояти мені до розпорядимости, як довго схочу. Ніяких тайн нема. Це було ясне слова, а передовсім: за словом стояла людина. А ця людина, що несла цілу відповідальність за фронти Суезу й Мекки, що кожної хвилі мусіла сподівати ся висадження англійських військ на побережжю Середземного моря, як у Джидді, а крім того мала під собою цивільний заряд цілої Сирії і Палестини, не показувала ніякого нервозного поспіху, хоча вже найблизшого дня хотіла вертати до Єрусалиму. У снігах ждала його юрба офіцерів і урядників, кождий з текою з пильними документами під рукою. А він сидів спокійно на ліжку та вийшов аж тоді, коли ми обговорили цілу програму моєї дальшої подорожі. Консуль Льюїтвед випровадив його, а найблизшого дня я дістав уже пас, підписаний власноручно Джемалем пашею, що підчас моєї дальшої мандрівки ділав усюди наче чарівне слово.

10. Рамазан.

У неділю, 16. липня, др. Труйард признав мене здоровим і дав мені навіть дозвіл проїхати ся. Консуль Льюїтвед забрав сестру Софію й мене і ми поїхали в долину Баради, де в городі одної сирійської гостинниці ждали нас Майснер паша з жінкою, секретар консуляту Ган і др. Кеніг з Єгипту. Там ми пили чай і їли свіжі оріхи та великий зелений виноград. Я держав ся ще дуже слабо на ногах та без сильного рамени доброї сестри не міг би був просто тримати ся.

Але тепер ішло з дня на день ліпше. Хініна і каплі коля робили своє, і по кількох днях я вже міг піти з сестрою Софією на вечеру до консуля Льюїтведа. Нас забрав його віз з двома вогнистими чорними кінями; на козлі побіч військового візника сидів гордо і самопевно наче падишах, в однострою грецького крою і темно-синьої краски, багатім у золото й східні прикраси, кавас Діаб, що калічив цілком відважно по німецьки. Вже сама їзда була інтересна; ми їхали через найширші і найбільш оживлені вулиці міста, а натовп людей був

надзвичайний. Був власне рамазан, дев'ятий місяць магометанського року, в якому віруючий муслем мусить в день здержувати ся від усіх матеріальних ужитків. Тепер сідали люди безконечними рядами перед гостиницями на малих стільцях, оперши ся об стіну, й курили свою аргілю та пили свою каву à la turca. Тут сиділи сивобороді раби в турбанах, отоманські ефенді в червоному фезі, купці, урядники, вчені і горді бедуїни з обгорілим обличчям. Всі вони відпочивали тут при світлі лампад, доки муеццін не покликав їх до мошеї на нову молитву. Вулиці роїли ся від усіх тих дітей сходу, від синів і дочок Еш-Шаму та гостей з далеких країн, продавців та покупців, від незаслонених сирійських християнок та дочок ісламу у чорних заслонах, турецьких офіцерів і жовнірів, чорно вдягнених християнських духовних та білих магометанських годжів, від їздців на пишних арабських кобилах, дрібних ослячих караван, Перзів у чорних одягах, поодиноких муринів, крикливих, босих дітей, носильщиків, пекарів, голярів, хлопців та всяких денних злодіїв у безконечному, вічно змінному замішанню.

Потім ми скрутили в темний базарний тунель. Лиш деякі крамниці були ще освічені, іскри летіли від коліс коляси на каміню, а відгомін лунав, аж заглушувало.

Вкінці віз задержав ся. Діаб зіскочив. Візник, випрямлений та неповорухний наче з бронзу, спер батіг на рамя. Жандарм привітав по військовому, каваси відчинили й повели нас через браму й передсінок на пишне арабське подвір'я, освічене електричним світлом. Одначе світло було придушене, а не осліплююче. Лямпки сиділи по найбільшій часті в густому листю помаранчевих і цитринових дерев, їх світло було тепле наче весняна зелень, так що золоті риби в білім мраморнім басейні в середині подвір'я мусіли здивовано питати себе, чи це сонце світить, чи місяць. Над нами було темно-синє небо Дамаску. Земля була виложена білим і чорним мрамором із вкладаними геометричними фігурами, і мури поміж вікнами партеру були вкриті мраморною мозаїкою.

По вечері повів нас консуль на друге подвір'я зовсім иншого роду. Посипані піском доріжки вили ся поміж буйними тропічними гаями, поміж виноградниками і корчами рож, а з середини цієї магічно освітленої пишноти стріляв у гору могутий водяний луч, що блищав у світлі ламп наче живе срібло — образ, немов із „тисяча одної ночі“. Голубими вужами здіймався цигаретний дим аж до неба.

А як денна спека втекла в ясні простори, і стало холодно, навіть зимно, обікрили нас каваси теплими накривалами та принесли гарячого чаю. На моє прохання сестра Софія деклямувала виїмки з „Орлеанської дівчини“. У тіні помаранчевого дерева, з києм замість французького прапора в руці, прощала ся вона з полями своєї юности та посвятила ся з „відвагою херувима“ своєму патріотичному завданню. Ніхто певно не висловив більш пориваючо французький патріотизм, як німецький поет, творець цього мистецького твору, ніодна артистка не віддала його з більшим одушевленням, як сестра Софія, і ніодно місце не було більш достойне оцеї драми, як те, що його кулісами були живі дерева, освічене з гори безсмертними зорями, в серці Дамаску, що беть ся без перерви понад 4000 літ.

Не хочу зрадити того, яку годину бив годинник на вежі, коли ми прощали ся і віз консуля відвіз нас назад до готелю. Перед кількома днями я ледви втік перед смертю. Але ж я мав свого ангела-сторожа при собі.

11. Джемаль паша.

Доля Сирії й Палестини спочиває нині в руках Джемалю паші, людини, яка в історії нової Туреччини відіграла визначну ролю. Він стоїть на чолі походу проти Єгипту й веде святу війну проти Англіїців в Мещі, вислід якої буде мати рішаюче значіння для будучности цілого сходу й магометанського світа.

Ахмед Джемаль родив ся 23. квітня 1870. в Митілене. Його батько був військовим аптикарем. Батьки походили з Царгороду зі старотурецького роду, що син звичайно з особливим натиском підносить. Від десятого року життя хотив він до військової школи в Адріанополі і з двацятьчетвертим роком закінчив своє військове виховання в війсьній школі основаній 1836. р. в Панкальдї коло Царгороду, яка перед війною доставляла турецькій армії щорічно сімсот офіцирів. Його любимими предметами були історія й математика.

Вже в Панкальдї займали його революційні і націоналістичні проблеми. Освободження турецької держави з ярма абсолютизму було невичерпаною розговорною темою війських учнів. Смілість Джемалю сягала тоді вже так далеко, що він розділював відозви проти султана Абдуля Гаміда. Щоби не зрадити ся, писав їх лівою рукою.

В 1893. році мало що не посвятив ся Джемаль молодотурецькій пропаганді в Франції, прийшов однак скоро до переконання, що агітація на чужому ґрунті не може довести до ціли, лише особиста, жертволюбива праця у власнім краю. Він лишив ся в Туреччині і незабаром дістав ся як сотник до головного штабу. Однак в „душевно зачумленім“ Царгороді, як він виражуєть ся, він не хотів мешкати. Як член оборонної комісії мав він право осісти в Кірк-Кіліссе, куди переніс ся і його батько. Тут працював він через рік, як інструктор одної компанії.

В березні 1895. р. почались приготування до війни з Грецією і Ахмеда Джемала покликано до головного штабу другої армії в Адріянополі. Його кількоразову просьбу, щоби йому дозволено удати ся на фронт коло Яніни, відкинено. Він лишив ся отже в Адріянополі аж до кінця війни і стратив в тім часі жінку й одну дочку. На власне бажання, перенесено його відтак до Солуня. В дорозі туди оженив ся він в Царгороді на своїй теперішній жінці, що має бути розумна й енергічна людина та правдива підпора свого чоловіка в його зміннім небезпечнім життю.

Підчас своєї майже десятилітньої служби в Солуні (Сальоніках) брав він участь у революційному русі, до якого належали найліпші офіцери армії і був членом основаного в 1902. р. центрального комітету враз з Енвером пашою, Талаат пашею, Тафіс-Такі пашею, Ізмаїлом Джамболятом і Рефік беєм. Крім того існували ще провінціональні комітети в Іскібі, Солуні й Монастирі, а розходило ся передовсім про те, щоби позискати міських і сільських нотаблів. Д-ра Назіма, який працював в Парижі в дусі нового руху, покликав центральний комітет до Солуня; переодягнений за годжу (магометанського вченого), жив він тут в найгострішій тайні, так що не відвідував навіть своєї матері, що жила в місті. Відтак вислано його до Смирни, щоби там оснував комітет. Переодягнений за крамаря з тютюном він дістав ся туди щасливо.

Небавом потім прийшла революція і заведення конституції. Першим порученням, яке Джемаль паша і Др. Назім одержали від нового правительства, була подорож до Угорщини й Франції, щоби осягнути моральну піддержку тих країв проти Болгарії; ця проба одначе не вдала ся.

Коли 13. квітня 1909. р. вибухла друга революція, яка звертала ся проти нововведеної конституції, перебував Джемаль

паша власне у одному місті на заході Малої Азії. Але вже в дорозі довідав си він через післанця й часописі, що за ним видано гончий лист, і на його голову наложено нагороду. Щоби змилити шпигунів, задержав ся він двадцять чотири години в Каді-кей на азійським побережжю напроти Царгорода. Там він довідав ся, що його приятелі в Солуні й Адриянополі машерують проти столиці й постановив більше чим смілу штуку, поїхати залізницею їм на зустріч. Він і доїхав щасливо до Магмуда Шефкета паші і вернув як начальний вожд одного відділу до Царгорода. Слїдуючого дня вступив Магамет V. на престіл великих султанів.

Від 27. квітня до 3. червня 1909. жив Джемаль паша в Царгороді, як член воєнного суду утвореного для покарання ребелянтів. Відтак став він губернатором Скутарі, 6. серпня того самого року заступником генерал-губернатора Адани коло Тарзу, в вересні валієм Адани. Щоби перевести тут перебрані завдання, він не приймив на весну 1910. р. посади міністра маринарки.

З початком слїдуючого року він захворів тифом і жив три місяці для відпочинку в Стамбулі. Після виздоровіння пішов як валі до Багдаду. 30. червня 1912 р. він викинув сам першу лопату землі при будові цеї частини багдадської залізницї.

В червні того самого року утворив Ахмед Муктар свій противолодотурецький кабінет. Тому, що Ахмед Джемаль не згоджував ся з політикою нового міністерства, подав ся він у відставку й виступив з армії, щоби мати вільну руку в боротьбі з новими противниками. 17. серпня 1912. р., рівно в рік після свого прибуття, він покинув Багдад. Підчас подорожі довідав ся з газетної замітки, що його, Джемаль-бея, назначено командантом Яніни, підрядне становище, яке не відповідало його ранзі. Обурений зателеграфував він до теперішного міністра війни Назіма паші: „Ви можете мене здеградувати. Але ви не маєте права мене обиджати. Вашим обовязком є приймати мою димісію“.

З кінцем вересня почалась балканська війна. Першого дня мобілізації зголосив ся Ахмед Джемаль в воєнним міністерстві і просив надати йому посаду, яка дала би йому нагоду служити вітчизні. Тепер вже обходили ся з ним инакше, як кілька тижнів тому. Міністер війни хотів оправдати ся ізза того випадку; але Джемаль заявив, що тепер не час на те; він просить лише сейчас місця.

Перебіг балканської війни ще в свіжій пам'яті всіх. Переворот із 23. січня 1913. повалив кабінет Муктара паші. Того самого дня іменовано Джемалю пашу, який досі був генеральним інспектором етапи в Царгороді, військовим губернатором столиці. Після того він займав по собі ще кілька високих військових посад, а в січні 1914. р. він відступив свою почесність шефа першої армії — німецькому генералови Ліманови фон Зандерс, сам же обіймив міністерство публичних робіт. Місяць пізніше став міністром маринарки.

Відтак вибухла світова війна!

На щастя стояли тоді в Туреччині відповідні мужі на відповідних місцях; вони без якогонебудь німецького впливу знали добре, чого від них вимагає будучність вітчизни. Вони рішилися на війну, не щоби зробити прислугу осереднім державам, але щоби ратувати незалежність Туреччини. Бо оця війна ведеться за існування всіх держав і для того, що хоче жити, немає ніякої неутральності. Підчас загальної мобілізації став Джемаль паша шефом другої армії, але вже 17. падоліста 1914. р. перебрав провід четвертої армії й покинув 21. падоліста Царгород, щоби удати ся до Дамаску.

Війна з Єгиптом! Це звенить як казка. Старинна історія повторюється від днів асирійських королів і Александра Великого аже до султана Селіма і Наполеона. Джемаль паша був скоро готовий до удару на суезький канал. Першу німецьку експедиційну армію провадив полковник барон Кресс фон Крессенштайн, якому на початку походу вдало ся добити ся з Турками під проводом Джемалю аже до каналу. Патрулі доходили вже навіть на його західний беріг. Тепер побачили Англіїці, що Єгипет, а тим самим панування над Індією загрожене, і стягнули туди величезну силу війська, кількасот тисяч мужа. Але хоч вони й були двацять разів сильніші, чим противники й мали знамениті полчення й етапні лінії, то ще в серпні 1916. р., як я обіздив цей фронт, пани Середземного Моря не змогли були виперти з Єгипту Турків і їх союзників. З огляду на менші чисельні сили й незвичайні труднощі, які треба було поконати, щоби лиш як — так вдержати задні полчення — питання води було особливо трудно розв'язати, — четверта армія доконала велике діло, хоч тепер в новіших часах Англіїцям і вдало ся крок за кроком витиснути її на схід. Великі британські армії коштовні для Англії — є в кождім разі тим зв'язані.

12. Нове життя в Туреччині.

По приїзді до Дамаску переняв Джемаль паша теж цивільну управу цілої Сирії, і в вісімнадцяти місяцях, що минули з того часу в липні 1916. р., край зробив був велитенські поступи. Всюди брав ся він особисто до діла; цивільну і військову управу зорганізовано наново. Його бистрий ум опановує кожду функцію державної машини, перед його допитливим зором дροжить найменший урядник, коли не виконає з найбільшою докладністю свого обовязку; тоді ніщо не вирятує його перед карою всевідучого паші, а його невдоволення не знає ніякого відклику. Лїнтяї й невіжі без пощади тратять місце й зникають. Положення надто поважне, щоби можна на недбалих глядіти крізь пальці. Ніщо не сміє відмовити послуху, ціла машина мусить йти справно.

Шеф Джемалевого штабу, Алі Фуад бей не має свободної години. Покликуєть ся нових жовнірів, наладжуєть ся прохарчовання армії, улїпшуєть ся перевозові засоби. Де перед війною можна було тільки верхом переїхати лихими стежками, туди йдуть тепер знамениті автомобільні шляхи через святу землю. Для потреб етапи реквірують ся верблюди, коні і вози. Цивільне населення виходить инколи зле на тім, коли забираєть ся для армії збіжжя й инші засоби поживи. Але й про його забезпечення дбаєть ся також.

Власні краєві засоби використовуєть ся до краю, і Джемаль паша заявив мені з оправданою гордістю, що його провінції можуть доставити все, що потрібне до ведення війни, крім золота, зброї й амуніції. За короткий час його урядовання повстала велика скількість фабрик, головно в Дамаску. Були між ними варштати для направи гармат, рушниць і самоходів; роблено консерви, складові части машин, перевязний матеріал і тисячі инших річей. Мене прикував головно один заклад у Дамаску, в якому перероблювано бавовну для лікарського вжитку. Під проводом знавця я оглянув всі його відділи. У велитенських клунках приходить бавовна з Адани. Сильні робітники чистять її вперед круглими булавками чисто механічно, усувають насінники, листя й инші додатки. Потім іде чесання на валках і зубатих колесах та инші хемічні процеси, миття в чистій воді і. т. д. і вкінці сушення та пакування в пакети ріжної величини. Оця фабрика заосмотрює цілу турецьку армію в Азії в перевязний матеріал та висилає його навіть до Царгороду.

Але Джемаль паша не лиш багатий новими ідеями та починами ві всіх напрямках, він теж вміє залізною рукою перевести свою волю в діло. Він не скликає наперед морочливих комісій задля розсліду, чи цей або той плян дасть ся виконати. Він просто каже: треба так і так зробити! Він приказує наприклад одному ефенді: „Тут мусить від нині за десять місяців стояти фабрика, всі машини мусять бути в руху і персонал має бути повний та вишколений, інакше ви будете повішені“. Що Джемаль зі свого боку додержить слово, цього може бути уцалений таким порученням — цілком певний. Але фабрика за десять місяців готова і ефенді неповішений.

У цім нагадує Джемаль паша живо Кіченера і великого князя Николая; він такий сам удалець, як вони, для його енергії все можливе. Він держить Сирію наче в кліщах. Він має ще дещо з азійського деспота, тирана, коли хочете, він не вагається перед нічим, а його імя будить страх, але й пошану. Це вроджений провідник, що веде своїх підчинених з малими виїмками туди, куди хоче, а властивий шлях до добра краю й народу лежить ясно перед його очима. Він знає, що від цієї війни залежить будучина Туреччини та йде з незрушимим спокоєм до своєї цілі, без поспіху, але й без нервозности та знесилоючого сумніву.

Він честилюбивий, як Кіченер, ніщо не може і не сміє йому не вдати ся. Він хоче, щоб його імя було колись в історії згадуване між тими, що рятували рідний край в часі навальної небезпеки. Він хоче доконати надзвичайне і після людського осуду дасть він ще в будучині багато про себе говорити.

Але горе тим, що перехрещують його пляни або борють ся навіть проти власного краю. І тричі горе тим, що з ворогами під одним дахом. З вибухом війни видалено консулів антанту зі всіх турецьких міст. Англійський консуль у Бейрутї спалив увесь свій архів; гарні речі мусіли в нім бути! Французський консуль не був такий обережний і основний перегляд його паперів винїс на денне світло документи, які довели до викриття чималої скількості зрадників, головно в Дамаску. Слідство забрало багато часу. Дперва в січні 1916. міг зібрати ся перший воєнний суд, другий у травні. Трицять три особи з найзнатніщих і найбагатших арабських родин з Дамаску засуджено на смерть через повішення задля головної зради та зрадливих зносин із чужими державами. Їх завданням було ніщо инше, як при відповідній нагоді відірвати Сирію від Туреччини.

Джемаль паша — це сувора, але й непідкупно справедлива людина. В його фабриках працюють майже виключно жінки фронтових жовнірів; їх платня невелика, але вистарчає на найнеобхідніші потреби тих, що остали дома. У Дамаску розказують собі в чотирі очі, що Джемаль осуджує як найгостріше переслідування Вірмен. В обсягу його влади не допускаєть ся кривди супроти цього нещасного народу. Вправді, мабуть в осені 1915., прийшли були цілі юрби вірменських збігців до Алеппо, де багато їх загинуло. Але як довго я був у Сирії, отже до осені 1916. р., я не чував нічого подібного. Раз був я при тім, як Джемалеві паші подавали звідомлення про одного мослема, що знасилував вірменську дівчину. Гнів блиснув йому в очах, і він дав шефові свого штабу гострий приказ перевести на місці основне слідство та повідомити його про вислід. І мене впевняли, що, як злочинцеві докажуть вину, ніщо не зможе його виратувати від шибениці.

Часами питали, чи Джемаль паша приятель Французів, чи Німців. Як всі освічені Турки, говорить він плавно по французьки і перед війною він був найбільше прихильний французькій трикольорі. Але війна наповнила його найвищим подивом для німецької спосібности й сили, а сильну характером особу німецького цїсаря він щиро поважає. Він сам любить говорити, що він ані приятель Французів, ані Німців, тільки в першій мірі наскрізь приятель свого рідного краю.

13. Генезаретське озеро.

Мені швидко надокучило сидіти в фотелі при відчиненім вікні моєї готелевої кімнати в Дамаску та ждати повороту моїх сил. Отже 22. липня я розпрощав ся з моєю вірною доглядачкою, сестрою Софією. Сальоновий віз, призначений для мене директором залізниць Дікманом, повіз мене далі на полудне. Французька залізниця стояла; тому я їхав спершу залізницею в Гержас до Дерату. Дорога вела крізь рівнину Гавранта попри її широке поле ляви Ель-Леджа, страшливу кам'янисту пустиню, на якій не росте ніодно дерево, не видно ніодної людини, не то вже каравани, а нечисленні нужденні села побудовані з чорного базальту. Тільки на залізничних пристанках видно було життя.

Із Дерату повезла мене потому залізниця на північний захід через гори в романтично дику долину Ярмуку. По дванадцяти годинах їзди поїзд задержав ся серед темніської ночі в Самах над берегом генезаретського озера, де ждав на мене малий паровець та висадив мене по трох чвертях години в Тиверіяді. Після скаженої спеки, що панувала весь день у деревляній скрині сальонового воза, була ця їзда наче відсвіжуюча купіль. На небі мерехтіли зорі, а коли я клав ся спочивати на бальконі моєї готелевої кімнати під сіткою від мух, стояв малий місяшний круг над святим озером, що під легкою мрачною ослоною виглядало безкрає наче море.

Тиверіяда була за часів Христа столицею римської провінції Галилеї. Ще сьогодні вважаєть ся вона головним центром розслідів над талмудом, але впрочім це незначна місцевість, заселена майже тільки Жидами, з неімовірно вузкими вулицями і дрібними, наче забавки, хатками. Вони лежать на вузкій смузі землі під горами долішньої Галилеї, через які ціле літо перелітає наче водопад вітер від Середземного Моря. Найбільш відсвіжуючо віє він пополудні та приносить із собою по обезсилюючій спеці на 37 і більше ступнів оживлюючий холод на цілу ніч. Задля численних теплих сірчаних джерел, що витікають кілька кілометрів понизше Тиверіяди, є це містечко ще сьогодні дуже відвідуваним купелевим місцем. Від озера визначаєть ся воно мальовничою красою. Тут висувають ся наперед до води старі вежі, мури і брами, тут стоять привязані старі рибацькі човни, що ще тепер вертають звичайно із ловів із біблійно обильною добиччю. Ще тепер в одній одинокій рибацькій сіти має ловити ся пять тон славної риби Симона Петра, *Chromis Simonis*, що носить і ікру плід у писку. Отже опис у євангелію Івана: „Тоді закинули вони сіти і не могли їх витягнути назад задля множества риб“,—не є цілком пересадний.

Чи Ісус був коли в Тиверіяді, цього на певне не можна довідати ся з Нового Завіту, що згадує це місто тільки три рази; але від берегів генезаретського озера він почав свою мандрівку як учитель людства. Я відчував потребу відвідати святі місця його діяльності.

Сонце зійшло вже було понад герґезанською горою, коли то я раннім ранком 24. липня в товаристві німецького інжиніра Ліндле та каваса Діяба, якого додав мені був як слугу німецький консуль Льюйтвед, прийшов над міст у пристані, де ждало мене чотирох молодих рибаків із вітрильною лодкою. Ми взяли

з собою найконечніші харчі на два дні; решту мали нам достарчити сіти, що були на лодці.

О 1/2 6. год. ми відчалили від берега. Тепло́та воздуха виносила вже 28,1 ступня, а води 27,7 ступня. Темні базальтові доли Тиверіяди лежали в блеску сходячого сонця, що світило нам просто у вічі, коли ми плили, недалеко від берега до Магдалі.

Генезаретське озеро лежить наче в кориті, окружене з усіх боків вінком гір. Вони голі й пусті та грають жовтими, брунатними і червоними красками. Вапнякові гори долішної Галилеї перетикані сям і там базальтом, посипані лявою й пемзою та спадають до озера плоскими луками, темні і без сліду рослин. Гори східного берега лучать ся разом у рівномірно високий хребет, з якого виходять численні долини. Вони теж з базальту і вапняку і, здаєть ся, спадають стрімко у воду, але лишають незамітну від західного боку прибережну смугу вільну під оселі. Дерев довкруги озера дуже мало; але на східному березі ростуть на багатьох місцях корчі тернини, олеандри і деякі інші рослини.

Сильні удари веслом женуть наш кораблик на північний захід через плескаючі хвилі, що ростуть звільна в гору під впливом східного вітру. Сидимо плечима до сходу, бо лискучий соняшний шлях осліплює з того боку, та впиваємо ся повними грудьми ранньою свіжістю. Саме перед нами здіймаєть ся Джермак, одна з найкращих гір горішньої Галилеї, висока на 1199 метрів. Стежка над берегом ще цілком са́мітна. Кілька дерев тягне свою поживу з джерела солодкої води. Трохи далі отвираєть ся мала долина Ваді Абу Раміш, там над сільним джерелом стоять останки римської купальні. Сім кілометрів від берега далі в гори лежить Курун Гаттін, де султан Саядин знищив 5. липня 1187. р. хрестоносців.

Тепер скручуємо на північний схід, де в тіні рапатих гірських хребтів видно декілька бідолашних хатин з кількома деревами і пальмами. Ця незамітна місцевість зветь ся в Арабів Медждель, у Жидів Мігдаль та є славном із давен-давна селом Магдаля, батьківщиною Марії Магдалини. Через долину Абу Раміш, перед котрою ми власне стоїмо, веде важна галуза великого Йорданового шляху до Назарету і звідти до бережжя, а через найблизшу долину Ель-Гамам іде від прастарих поганських часів караванний шлях між Назаретом і Дамаском. Тут жив за часів хрестоносців розбійник Айзенштайн, що зі

свого замку, якого руїни ще сьогодні стоять, непокоїв околицю. Коли дивити ся на поверхню води, то озеро вилискуєть ся темно-голубою краскою. Коли глянути прямовісно в глибину, тоді є воно зелене наче молодий березовий лист на весні і чисте наче джерельна вода, бо всі сталі складники що їх несуть зі собою Йордан і інші ріки, падають на дно. Жителі пють воду з озера без вагання; мій язик теж не міг замітити в ній складників соли. Тільки недалеко від гирла сірчаних джерел біля Тиверіяди має вона немилий посмак. Цілий краєвид голубий: озеро, ніжно блакитне небо, по якому розділюєть ся звільна кілька білих хмар, блакитно-зелена краска гір на східному березі і сілюета королівської копули в Гармоні. До того тишина переривана тільки плюскотом води та ударом весел, проміння соняшного світла, теплота, а вкінці утома, що опановувала мене ще з часів хвороби — все те лучить ся в одно почуття недійсности, казочного чару, наче б ми посували ся крізь велитенське корито прозорого туркусу, накритого зверху ясно-блакитним скляним дзвоном. До того та обильність споминів, що кружляють над озером — не диво, коли старі рабіни кажуть, що Єгова сотворив сім морів, але Генезаретське море було його розкішю.

Біля Магдалі гори уступають взад на захід та лишають вільною довгу, широку прибережну смугу. Вона звала ся первісно Генезарет і цю назву перенесено на саме озеро; в евангелії зветь ся воно Галилейським Морем, а сьогодні звичайно Бар Табарія.

По п'яти чвертях години висідаємо на північ від Магдалі, построюємо на мілкому, пісковому березі наш стіл для сніданку та розпинаємо над ним вітрило як заслону від сонця. Поміж камінням, що сям і там вкриває беріг, метушать ся краби. Один із наших веслярів показує свою зручність у киданню метної сіти. Обережно бриде він кусень у воду та кидає потім сіль поземо наче ляссо; вона паде луком у долину, а тягарі, що прикріплені на спідному краю, напинають її прямовісно наче решітку. Рівночасно наганяє він криком і камінням риби у сітку стараєть ся як мога найшвидше притягнути оба її кінці до себе та витягнути все на беріг. Так зловив він за одним метом шістьдесять вісім малих риб, подібних до сардинок і дуже смачних.

Фаховах рибаків нема тепер вже багато над генезаретським озером, бо за його рибами в Тиверіяді і в кількох надбережних селах лиш малий попит. Ізза браку дерева мусять човни буду-

вати ся в Гайфі та перевозити ся сюди через сушу; вже задля того їх тут мало і біле вітрило на озері—це рідкість. За Христових часів було инакше. Тоді довкруги берегів озера тягнули ся наче вінок густо заселені громади: Тиверіяда, Магдаля, Гадара, Гіппос, Капернаум і Бетсаїда, крім того багато рибачьких осель. Ще одно людське покоління по смерті Христа запевнює жидівський історик Флявій Йосип, що довкруги озера стоять тісно побіч себе хати девяти або десяти міст. Тоді були тут ще ліси й огороди та можна було спочивати в тіні дубів, оливок і горіхів. На верхах Гадари, де повівав свіжіший воздух, був табор римських легіонерів; частина цїсарських військ стояла теж гарнізоном у самих містах і тут панувало гуляще життя. Один офіцер тих військ відомий ще сьогодні цілому християнству, хоча його імя затратило ся: він стояв як центурій в Капернаумі, а його віра була сильніша від Ізраїлевої.

У той час займав ся ловлею риб кожний, хто мав до того охоту, найбільше очевидно біднота, що жила поміж містами та була ще неткнена цивілізацією Риму або Атен. На північнім березі була вона мабуть особливо видатна. Тоді Спаситель не потребував довго шукати, щоби найти рибаків. Так читаємо в біблїї: „Коли Ісус прийшов над Галилейське Море, побачив двох братів... вони кидали свої сіти у море, бо були рибачами і він сказав до них: „Ходіть за мною, я хочу зробити вас рибачами людей“... А коли пішов дальше від них, побачив двох других братів... як вони латали свої сіти, і він прикликав їх“.

Не до багатих, знатних і вчених по містах звертав ся Син Чоловічий з упімненням, відречи ся самих себе, взяти хрест на себе і йти за ним, тільки між убогими рибачами на березі він шукав і найшов своїх післанців до ненарождених поколінь грядучих тисячеліть.—

Ми спочивали годину, коли на лихій дорозі, що вела до берега, дав ся чути гуркіт воза, що повіз нас на відвидини віддаленої на три кілометри зразкової жидівської кольонї Мігдаль. Із цієї прогульки ми вернули аж пізно по полудні та поплили тепер зі сприяючим вітром на північний схід. Денна спека минула, наш човен хитав ся довгим, мірним колибанням на ростучих хвилях. Озеро не все таке спокійне і веселе, хоча й найбільш нагальна буря може розбурхати його лиш до деякої висоти, бо ціла поверхня води не ширша, як на 12 і не довша, як на 22 кілометри. Тоді такий човен, як наш, довгий на шість до сім метрів, стає безборонною играшкою хвиль. В дав-

ніх часах ті розміри не були певно більші; тому євангеліє не пересаджує, коли каже: „І ось здіймилась нагальна буря на морі так, що корабель був покритий хвилями“.

Зпоза рога виглянула оаза, вузка смуга обильної зелені у підніжжя горбка; під тінистими листовими деревами ми побачили багато хат, що належать до німецького католицького палестинського товариства. Місцевість зветь ся Табга та була нашою метою на нинішний день.

Ми висіли й пішли до гарної оселі. На великій, відкритій до моря веранді головного будинку привняв нас як господар німецький професор, Шміц, що зі своєю довгою сивою бородою та в своїй довгій сивій рясі виглядав на черця та живе тут від довгих літ сам зі своїм слугою. У мирних часах не проходить і день, щоби не загостив сюди паломник та не переночував у заїзді в Табга. Але тепер весь цей рух завмер зо всім і старий вчений жив тут цілком відрізаний від світа та самотно наче пустельник.

На північний схід від Табга стоїть горб, Тель Гум, що спадає безпосередно до води. Переказ подає його як те місце, де п'ять тисяч євангельських людей нагородовано п'ятьма хлібами і двома рибами. На його вершку побудували недавно Італійці гостинницю з каплицею. Кілька хат далше на північний схід—це Капернаум. Близші гори стають тепер темно-сиві, посипані чорними цятками; це базальтові брили. Дальші гори за ними виглядають у світлі западаючого вечера слабо фіолетно, тіни їх долин темно-голубо, а озеро голубо наче море. Одинока зелень у краєвиді—це два пункти Табга й Капернаум, бо трава і зілля на горбах спалені сонцем, сіро-жовті та крихкі наче скло. Тільки підчас слітної весни вкриває килим сочистої зелені та пестрих цвітів навіть оці голі гірські узбічча.

Сонце котить ся в низ, а тіні західних гір пересувають ся через темну поверхню озера та виринають звільна на збочах східних гір. Фіолетна краска уступає місце сірій, червоний відблеск сонця зникає, і з тиха, святочно спускаєть ся вечір на хвилі святого озера. А я пригудую собі друге святе озеро, Тсомаванг Тибетанців, Манассаровар Гіндусів, на берегах якого я провів у мирний час один місяць. Ніяке третє озеро не мало такого впливу на віру й думання мільонів і ще раз мільонів людей, як ці два. Хто купаєть ся у Манассароварі або пе з нього воду, так кажуть святі індійські письма, той вйде у рай

Брами. А на берегах генезаретського озера, яке тоне тепер у вечірній тіні, зазвеніли перший раз слова, відомі нам добре від нашої молодости та останніми відмовлювані на смертній постелі, слова: „Отче наш“.

14. Капернаум.

На другий день професор Шміц показував нам ціле своє домівство, свої археологічні знахідки та численні образи і ритовини на стінах своєї великої робітні. Найбільша частина була біблійного змісту, багато з них представляло події на і над Галилейським Морем: Петрову ловлю риб, бурю на морі, Ісуса ходячого по воді, воскресення Яірової дочки і інше.

О 1/2 10. год. ми розпрощалися. Пустельник глядів ще довго за нами, коли наш човен віддаляв ся в північно-східному напрямку.

Слабий південно-східний вітер жене нас вперед. День ясніє прегарно. Температура виносить о 10. год. 31,2 ступня в тіні і 28,9 у воді. Отже спеку можна витримати, що найменше вона не така, як я побоював ся після ріжних описів. Ми веслуємо здовж берега. Останні дерева малої німецької оази зникають. На березі стоять поодинокі, мабуть покинені хати. Потік, що журчить мельодійно, вливаєть ся в озеро та обертає млин. На збочах, покритих базальтовими брилами, пасуть ся кози і вівці, а на вершку найближчого горба підіймаєть ся італійський дім, якому війна змінила хвилево призначення; тепер були там турецькі етапні війська.

Перед нами виривають на кам'янистому березі Капернауму дерева евкаліпту і верби. Кілька висунених наперед коротких мурів творить малу пристань на човна; тут причалуємо.

У Капернаумі мають Францішкани гостинницю й земельну посілість. Цілу посілість окружає кам'яний мур для охорони перед грабіжними семекійськими Арабами, що живуть тут в округах Гергезенців і Гадаренців та вже нераз вдирали ся до Францішканів. Який тихий й опущений цей двір! Хата занедбана, рости́нність здичіла!

Старий францішканський чернець з довгою, білою бородою та приязно усміхненими очима виходить напроти нас, вітає нас щиро та представляєть ся як брат Венделін. Він Німець і з фаху архітект, жив дванацять літ в Єрусалимі та прийшов перед

десятьма роками до Капернауму, де живе в цілковитій самотності зі своїм слугою. Гостей не має він де примістити, тому й не можуть паломники лишати ся в Капернаумі. Брат Венделін кермує тут розкопками Німецького Орієнтального Товариства, які перервала очевидно війна, але він не хоче покидати Капернауму, бо боїть ся, що Араби можуть знищити осягнені здобутки.

Перед самою верандою хати стоїть найвизначніша знахідка цих викопалин, руїни синагоги в римськїм стилю з високими на три метри, білими вапняковими стовпами, що лежать більше або менше ушкоджені поміж останками своїх гарних коринтійських капітелїв. Мистецько оброблені основи ще в добрім стані. Розміри синагоги виносять 24,5 і 18 метрів; молитовна саяя окружена з усіх боків, крім східного, аркадами. Архітрав, прикрашений гарно виробленими цвітними і листковими орнаментами, двигав ще менші стовпи середнього поверху. Головний фронт виходив на південь та мав потрійний портал і широку на три метри терасу без колюмади. До східних і західних входів ведуть удержані ще тепер добре сходи.

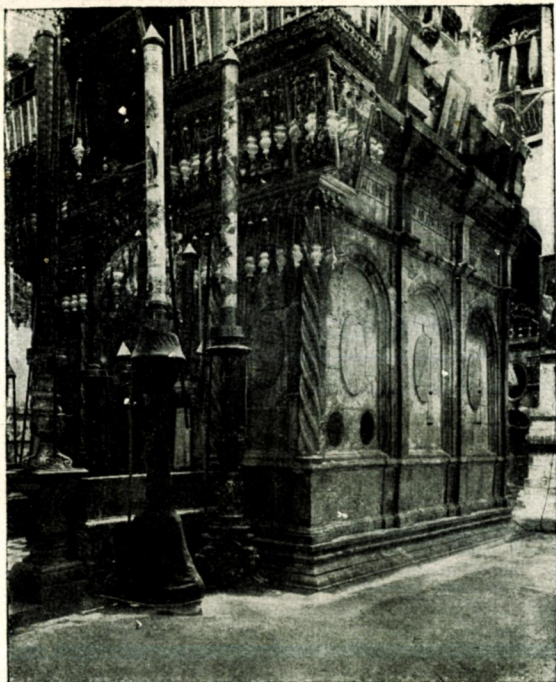
Про положення Капернауму сперечали ся вчені довго. Німецькі викопалини розв'язали тепер проблему. Відомо, що там, де жила теща Петра, побудував коло 600. року Йосип із Тиверіяди базиліку; її осьмикутні основні мури, прикрашені гарною мозаїкою, віднайдено. А в хаті Петра жив Ісус зі своїми учениками підчас побуту в Капернаумі. Кругом є ще багато дальших останків камяних домів і певно криєть ся ще в землі багато тайн. На схід від синагоги натраплено на останки будинку, що був правдоподібно в четвертім віці школою.

Брат Венделін ствердив, що по тих чудесних відкриттях не може бути більше ніякого сумніву: тут була синагога, яку подавав римський сотник жидівським вельможам у Капернаумі. Коли потому цей Римлянин просив помочі в Ісуса для свого смертельно хворого слуги, вставили ся Жиди за ним і сказали до Вчителя: „Він варта того, щоби Ти йому це зробив, бо він любить наш нарід та вибудував для нас школу“.

Також і память про настоятеля святині, серед розвалин якої ми звільна походжали, не загине ніколи. „Ось прийшов муж, на імя Яір, що був наставником у школі, та впав Ісусови до ніг і просив його зайти до нього в хату; бо його одинока дванацятьлітна дочка лежала в останніх судорогах. А коли Учитель зволікав, надійшов один із слуг настоятеля школи і сказав до нього: „Твоя дочка вмерла, не труди Вчителя“.

Гетсеманія.

Каплиця Святого Гробу зовні.

Криниця Марії в Назареті.

„Але Ісус сказав: „Не плачте, вона не вмерла, тільки спить“. І він увійшов до хати, взяв її за руку і сказав: „Дитино, встань!“—і вона встала сейчас“.

На котрім горбі біля Капернаума відбула ся проповідь на горі, цього не знаємо. За те знаємо добре, що в цій синагозі гомонів голос Сина Чоловічого та що його ноги дотикали камяних плит, по яких ми тепер ходимо. Євангелисти говорять часто про те: „А в суботу він пішов у синагогу і навчав“.— „Те сказав він, як учив у синагозі у Капернаумі“.—„І він встав, пішов із синагоги в дім Симона і сказав тут: „Я є хліб життя!“

Коли б це каміння могло говорити! Коли б воно сказало, що воно чуло і бачило! На південнім боці стоїть ще тепер частина муру, від котрого відбивають ся відгомонами слова: „Я хліб життя!“ Через дві тисячки літ прислухались до цих слів безчисленні покоління на цілій земській кулі. У міліонах біблій стоять вони на більш чим триста мовах. Вони гомоніли з проповідниць і вівтарів, повтаряли ся при колісці й над гробом, стоять на пергаміні середньовічних рукописів та на копулах катедр; вони давали засмученим потіху і надію та відчиняли мертвим вид у блаженні луги „по той бік Йордану“. Але тут, де тепер ще лиш ящірка і павуки повзають по розжарених від сонця камяних плитах, гомоніли вони із уст самого Сина Чоловічого та говорять ще сьогодні до паломників із непоборимою силою.

У Капернаумі в Симона Петра був Ісус як дома й євангелисти звать Капернаум його містом. Тут стояв римський гарнізон, тут стягано мито, тут плачено податки. Попри брами Капернауму йшов один із великих римських шляхів, його численні пишні сліди тягнуть ся ще сьогодні через цілу Палестину. А на півночі недалеко від міста лежить теж гора Барікат, місце благословенства, де по думці деяких дослідників відбула ся проповідь на горі.

Капернаум є все ще метою численних прощ. В 1913. році прийшло сюди понад 10 000 паломників, Еспанців і Поляків, Італійців і Французів, Бельгійців й Англіійців та тисячі Росіян з Єрусалиму, що прийшли сюди пішки порохами гостинця під тягарем своїх кухонних приборів та мішків з провіантом. Росіяни, як казав брат Венделін, відзначали ся особливо гарячою вірою і дитячою побожністю. Німці мандрують звичайно окремо замкненими групами. По Великодні приходить сюди щорічно велика паломницька каравана.

О 1/2 2. год. ми стиснули руку братови Венделінови та вернули назад на поклад. Вітер устав; температура воздуха була 33,8 ступня, води 31,4. На півдні, де Йордан покидає генезаретське озеро, зникає беріг цілком у мраці, наче б ми їхали в морському заливі. Ми пливемо на північний схід. Поміж голими прибережними горбами, по котрих наш Спаситель незлічені рази мандрував зі своєю рибацькою громадою, лежать кілька метрів від берегу руїни Хорасіну; час до часу розбивають тут Бедуїни свої шатра та пасуть свої череди. А на схід від Хорасіну лежить Бетсаїда в безпотішній околиці; туди пішов Ісус, як почув про смерть Івана Хрестителя. Поміж цими двома місцевостями вливається Йордан в озеро.

Туди ми їдемо тепер. Перед нами показується з озера звернена на південь смуга, що зникає зараз у свіжих зелених водах. Ми попадаємо на м'які місця та мусимо обїздити кругом висунений вперед язик з намулу. Краска води стає мутна, небавом є вже сиво-брунатна, а струя пливе звільна на південний схід. Під цю пору року вона все дуже слаба, але підчас і після дощового часу спливають часто великі маси води з Гермону та з галилейських гір. Тепер робить Йордан лиш скромне вражіння. Він широкий ледви на трицять метрів. На лівім березі стоїть лісок евкаліптів, на правім стоїть кілька розбитих бедуїнських шатер; там на березі купається юрба жвавих, бронзово-брунатних дітей, а в прибережнім намулі бушують сіро-чорні буйволи; із деяких видно понад водою тільки роги, очі і писки. Верблюди й корови пасуться на степі, їх стережуть чуйні собаки.

Ми повеслували кусень горі рікою, а потім назад. Свіжий західний вітер здіймився, а як ми вернули назад на озеро та звернули до Тиверїяди, став він такий сильний, що хвилі вливалися в човен, а наші чотири рибаки мусіли працювати так, що аж весла тріщали. З великим трудом ми добилися остаточно до дерев евкаліпту на березі Капернауму. Тут ми висіли та зїли у маленькій пристані наші останні харчі, до яких додав був брат—Францішканець хліб, огірки й боклажани.

Коли вітер трохи надстав, розпустили ми вітрило та з доброю скорістю прибули до Магдалі. Потім вітер нагло цілком устав.

Коли ж він наново піднявся, показалося на південнім заході кілька слабих світил—ліхтарні у Тиверїяді. Звільна біль-

шали вони. Над нами мерехкотіли зорі, а під нами кипіли темні тайни глибини. Ось вже були ми біля прибережних домів та веж у Тиверіяді, висіли на міст та пішли спішно під білу заслону сітки від мух.—

15. Над кринницею Марії в Назареті.

У Тиверіяді я дозволив собі ще на один день спочинку. Дня 27. липня забрав мене віз із Назарету і тепер почала ся серед безчислених закрутів їзда в гори поміж Йордановою долиною і Середземним Морем. Дивне почуття, що треба з трудом драпати ся в гору 208 метрів, щоби дійти тільки до висоти моря. До висоти Назарету треба ще піднести ся на 350 метрів. Терен починає підносити ся, ще заки вийти з Тиверіяди, і це підвиснення спершу найбільш стрімке. Небавом уже лежить водяна поверхня генезаретського озера у вінку сіро-фіолетних гір глибоко підомною. На півночі понад галилейською височиною та гавранським низом підіймаєть ся гордо й могутчо Гермон, а на південному заході видно круглий, порослий дубами стіжок Тавору.

Потім зникає Галилейське море, ми вже на горі і тепер їдемо швидко через долішню Галилею, що вже перед 1900 роками була багатою, пишною провінцією та стояла у звязках із цілим відомим, тоді світом. Прастарі шляхи до Єгипту, Вавилону і Риму йшли через ці гори і ці доли, сюди переходив один із великих військових шляхів старих віків, по котрім машерували македонські гопліти та римські легіони. Із міст над берегами Середземного Моря висилано крізь долішню Галилею через Бетсан до Гілеаду й Арабії, а в Капернаумі над великим шляхом, що лучив Дамаск із пустинею, сидів митарем апостол і євангелист Матей. Галилея — це правітчина християнства.

Гори вапнякові, але є теж сліди вульканічного ділання, часто видно брили базальту і лави, і, як у Тиверіяді, так і тут показують ся гарячі сірчані джерела. Долішня Галилея має передовсім корчеві ліси із сикомор і міртів; інші дерева, як дуби, клен і т. д. появляють ся тільки поодинокі; таксамо кактус. На збочах і в долині доспіває між широкими нивами оливне дерево. Наводнення добре і земля врожайна. Череди чорних овець і білих кіз пасуть ся на луках, рідше рогата худоба. За

часів Христа було населення далеко численніше, чим тепер; Галілеєць славився чесним і хоробрим. Тепер стрічається лиш рідко Бедуїна на коні. Край пустий, села невеликі.

По трох годинах їзди доїжджу до Кафр-Кенна, після переказу біблійна Кана, де Ісус як весільний гість, перемінив воду в вино. Із тисячки мешканців половина магометан, решта грецькі і римські католики. У крипті церкви, побудованої Францішканами, є гебрайський напис з часів Константина Великого; переказ каже, що тут стояла синагога, побудована на місці, де збуло ся чудо при весільному святі. Пізніше вибудувано тут християнську церкву. Хрестоносці поставили на її місце нову. Сьогоднішня церква, розширена в 1880. році, вже третя. Найстаршу з тих трох церков пригадує галка з колюми, що переходує ся в збірці старинностей церкви. Францішкани впевнюють навіть, що кусень муру походить з часів Христа.

Їдемо далі до Ель-Мешгед і Ер-Рене. По дорозі бачимо гарні краєвиди. Зелень дерев відбиває гостро від сірих скал. Під тінистою морвою відпочиває сирійська родина, а в олівнім гаю розложився цілий табор. Довкруги криниць зібрались пастухи з чередами кіз.

Тепер взяли ми вже останній горб. Передомною на збочу лежить Назарет, мішанина сірих, ясних камяних домів із плоскими або пірамідальними дахами, з церквами й копулами, крутими дорогами й вулицями, з фіговими й олівними деревами та кипарисами. Вулиці й дома ясніють у палкій соняшній жарі. Але нагородою за те є далекий вид звідси з гори. На півдні отворається долина Езреель, на заході висувається Кармель, наче могутній язик, у синє Середземне Море, на сході видно долину Йордану, на півночі царює все ще Гермон як могуче знамя.

За Христових часів був Назарет невеликим селом, про яке говорено звичайно: „Що може бути доброго з Назарету?“ Тепер це місто з 15000 мешканців, між ними три п'яті християн. За Христових часів був може вуличний рух ще більше барвний і живий, як сьогодні. Сьогоднішній європейський характер міста не є власне привабливий. А прецінь вражіння пориваюче, коли нагло побачити перед собою на склоні цю місцевість; бо сюди прийшов Син Чоловічий і жив у місті, що зветь ся Назарет, щоби сповнили ся слова пророка: „Будеш звати ся Назореем!“

Але тепер в долину до міста! Біля славної криниці Марії Аін Маріям, найкращого з усіх пам'яток Назарету, я зупиняю ся.

Знаємо зі Святого Письма, що Ісус пробув найбільшу часть свого життя в Назареті та був там під рукою своїх батьків. Тому звали його загально пророком із Назарету, або Назореєм. Ще на хресті було написано: „Ісус Назарейський, цар юдейський“, а Павло звав ся „провідник партії Назореїв“. Імя цього міста є отже невмируще в історії християнства та не змінило ся за 1900 літ. В Арабів зветь ся воно Ен-Назіра, а християни на сході зуть ся самі Назореями.

Памяток із часів Христа в Назареті багато, але їх правдивість більш або меньш сумніва. Лишень одна з ним носить у собі доказ свого віку, це криниця Марії; бо тут виступає сильне джерело. Воно появляеть ся наверх біля церкви Гавриїла, збудованої на памятку слів Луки про ангела Гавриїла, якого „підслав Бог у місто в Галилеї, що зветь ся Назарет, до дїви, що була заручена з мужем на імя Йосип“. Попри вівтар цеї церкви пливе джерельний потік, тут миють ся звичайно греко-католицькі паломники. Низше церкви при роздоріжжю збираеть ся вода під тїнистим склепінням в малому кориті, Аін Міріям. Звідси беруть жінки з міста, молоді дівчата й діти щоденно воду в свої глиняні збанки й горшки. У мирні часи навіть знатні дами визначували тут залюбки побачення зі знакомими, щоб обміняти ся новинами. Тепер підчас війни це не вважають ся відповідним, бо половина криниці, відділена парканом, є призначена для жовніврів.

І Мати Марія ходила теж до цеї криниці, що ще сьогодні носить її імя. Коли Бен-Гура, у романі Уелеса того самого імені, ведуть у кайданах на галеру, приходить він теж до Назарету і Декурію, його сторож, спочиває хвильку при цій криниці. Тоді зявляеть ся столяр Йосип в товаристві свого сина з ясним каштаново-брунатним волоссям, темноглубими очима та надземно любою повагою в чертах. І син наповняє збан водою, подає його вязневі та кладе свої руки з благословенням на його голову. Від тої хвилі настрої Декурія наче зміняеть ся і він сам помагає втомленному Бен-Гурові сідати на коня.

Назарет має багато церков, монастирських шкіл, гостинниць та інших милосерних заведень ріжних християнських громад. Що з того належало до західних держав, те перемінено тепер на казарми і шпиталі. Веселий брат-Францішканець водив мене всюди по святих місцях, при світлі смолоскипа я перейшов теж лабіринт хідників і кriptи Благовіщенської церкви. На вівтарі читаємо слова: „*Verbum caro hic factum est*“ і чернець показу-

вав мені місце, де стояв Гавриїл, коли приносив вість Діві Марії. І синагога ще є, про яку говорить ся в Луки: „І він пішов до Назарету, де виховував ся, і пішов по своїм звичаю, в суботу до школи, станув і хотів читати“. Істновання її можна слідити через яких 1350 літ взад.

Вкінці брат Севастіян пішов зі мною в горішню частину Назарету, де я пробув день в хаті одної родини Ваґнерів і тому, щоби віддихнути холодним гірським воздухом та порядно відпочати, бо маллярія сиділа ще трохи в моїх костях, і щоби збагатити мій альбом шкїців народніми типами.

16. Крізь верховину Самарії.

Дня 29. липня сидів я вже $\frac{1}{2}$ 6. год. вранці на возі. Дорога вела трохи стрімко в долину і незабаром Назарет щез мені з очей. Моєю сьогоднішньою ціллю був Набуль (Сихем). Звідси ще лиш день їзди до Єрусалиму.

Стїжок Тавору стояв тепер на сході, на південному сході підносить ся малий Гермон. На його північному склоні лежить село Наїн, де Ісус збудив із мертвих сина вдовиці. На схід від нього Ендор, де король Савло питав чарівницю. Передомною на півдні замикають овид гори Самарії, на заході бачу могучу скелю Кармелю, що висуваєть ся в Середземне Море наче педесталь гігантичного, невидимого памятника — не для лицаря в шеломі і панцирі з добутим мечем, але для князя мира з пальмовою гилькою в руці.

Передомною простягалась тепер низина Єзрееля або Есдрельон, величезний степ, покритий лиш сям і там малими селами, кукурузяними полями та іншими ростинами. Стрічаємо каравани верблюдів зі збіжжям, ведені жовнірами. Опустіло виглядазо село Ель-Афуле; воно складало ся ще тільки з голих ліплених мурів; задля кількох випадків холери спалено перед кількома місяцями всі хати, їх мешканці жили тепер на степу в шатрах і вітром підшитих хижак. Понадто власне перед двома днями обкидали це місто французський і англійський літаки бомбами, бо це важний залізничий вузол на лїнії Гайфа—Дамаск. Девять осіб ранено, одну дитину вбито, але матеріальної шкоди не заподіяно. Підчас мого повороту відбувало ся таке бомбардування щоденно, але без більшого успіху; лиш кілька залізничих возів спалило ся при тім.

Перед селом Дженін пасло ся кількасот дромедарів. На мальовничих вулицях панувало пестре життя. Довгі каравани верблюдів, наладованих збіжжямі ведених жовнірами, переїздили крізь село, селяни привозили на ослах свій крам на гарний ринок, жінки продавали хліб і огірки, а на північнім кінці села розложили турецькі війська в тіни широкогалузих фігових дерев табор із білих шатер. А над цим роєм білених ліпянок та сірих камяних домів з плоскими терасами на дахах або пірамідальними червоними цегляними чубками підіймали ся корони пальм і вершки мінаретів.

Поза Дженіном веде дорога знов у гору в верховину, що звертаєть ся гострим кінцем наче вістря кинджалу до Гайфи на побережжю Середземного Моря. Знову видно Назарет на його височині. Скільки історичних споминів оживає тут! Від побіди Гідеона над Мідіянітами і від того дня, як Ілля казав убити Ваалових жреців над потоком Кісан недалеко від Гайфи, аж до Бонапартового маршу до Тавору в квітні 1799. р. впливав ся цей степ людською кровю більш, чим яке инше місце на землі. Там на північнім заході був один із многих військових таборів, що держали разом римську світову державу, доки вона не розлетіла ся, тому що зіпсоване та збабіле покоління не хотіло більше носити меча і збруї; те місце зветь ся тепер Ель-Леддун; ця назва повстала з латинського Сегіо. Тут лежало теж старе Мегіддо, яке король Соломон казав укріпити, бо сюди переходив головний шлях з Єгипту до Асирії. На сій рівнині впали королі Агасія и Йозія і після обявлення Йоана відбудеть ся остання боротьба проти Антихриста, коли ангели виллють чашу свого гніву на землю, на тім місці, що зветь ся по гебрейськи Гармагеддон (Гар Мегиддо або гора Мегіддо). Тут Юдита вбила ватажка Навуходносора, Гольоферна, що мав змусити жидівські племена „на великому полі Есдрельон“ до участі в війні проти Арфаксад в Екбатані (Гамадан у Персії), та виратувала тим вчинком своє рідне місто Бетулію, що лежить на південь від Джаніну. Чи книга Юдита правдива чи видумана — то в кождім випадку містить вона вірний опис цієї околиці. В долині Есдрельон напали на Ізраїля Араби, потомки яких удержали ся ще сьогодні в степах і пустинях, а від заходу напали на нього Филістимяне.

Так то крізь цю насичену кровю країну бив заєдно живчик війни. Єгиптяни й Асирійці, Жиди і Македонці, Сирійці і Римляни міняли ся одні по других; за ними прийшли Хрестоносці и Темп-

лярії, Монголи і Турки, а вкінці Бонапарте застромив ще тут прапор французької республіки.

Але геть із цими історичними споминами, від котрих мутить ся в голові, і далі на південь. Дорога йде знову в гору. На ліво й на право сірі вапнякові скали. Коням дошкулюють страшливо мухи і гедзи. Небавом йде дорога стрімко в гору і ми перетинаємо залізничу стацію та спинаємо ся далі в гору понад її червоні дахи. Перед нами лежить Самарія (в старині Ефраїм), сильно хвиляста країна поміж морем і долиною Йордану, море скамянілих, велитенських хвиль. Їхні гребені сірі або брунатні є цілком голі, тільки узбіччя й долини вкриває сірозелений килим оливних лісів, що ще не зовсім прийшли до себе по торічній гостині саранчі. Час до часу надійде Араб дорогою, а на збочах пасуть ся череди білих овець і чорних кіз; такий поділ красок є правильний. Позатим кругом цілковита самотність і тиша. Зелені і сірі ящірки покажуть ся понад краєм скали та зникають наче на удар чарівним прутиком, як ми зближимо ся. Так проходить година за годиною в гору і в долину.

У гарнім селі Сілет-ет-Дар даю коням дві години відпочинку та відсвіжую ся сам в тіні фігових дерев. Харчі маю з собою, можна купити пишні червоножовті мільони, а кава, яку подає мені господар, робить честь своєму імені. Біля близької криниці збирають ся мешканці села, жінки беруть воду або перуть біля і є казочно балакучі. Жовніри зсідають з коней, малу каравану ослів приводять поїти. Один чудовий пестрий образ йде за другим. Один жовнір тужним оком глядить на мій мільон. Бідолаха не має певно гроша, і я дарую йому один цілий овоч. Без слова подяки витягає він кинджал і по кількох хвилях мій дарунок пілкнений; потім втирає вістря в одержу і забираєть ся геть, не удостоюючи нас навіть одного поздоровлення — правдивий Араб.

Є $\frac{1}{3}$ 3. год. по полудні, термометер стоїть майже на 30 ступнів. Коні знов запряжено й далі в дорогу крізь оливні ліси в гору то в долину. Із одного просмику видко, мимо віддалі 32 кілометрів, зелений овид Середземного Моря. На півдні переходять гірські пасма Самарії непомітно в високорівню Юдеї, що відмежована від сходу долішнім бігом Йордану, вбогу на переходи, та Мертвим Морем гостріше, чим Самарія, що має багатшу природу. Колишне населення Юдеї було отже більш загартоване й завзяте та задержало ся в розсіяних останках до нині. Мешканці Самарії були ближші культури, через те розпе-

шені, вигідні і менше витривалі; з їхнього племені живе сьогодні ледви ще декілька соток.

Перед нами царює на круглому горбі село Себастіє, калишне визначне місто, що спеціально називалося Самарія як корона провінції того самого імені. Оснував його король Омрі з Ізраїля, „що купив гору Самарію від Семера за два срібні талари“. Після трох літ облоги здобув її асирійський король Саргон, а в 331. р. Олександр Великий, бо Самаритани вбили настановленого ним македонського губернатора. Під панованням Макавеїв зросло її значіння: Помпей прилучив її до римської провінції Сирії, а Август подарував її Іродови Великому, що украсив її та надав їй теперішню назву. Після апостольської історії мав тут проповідувати Филип; в його пам'ять вибудували тут хрестоносці готійську каплицю. Тепер горда корона Єфраїму остала ще лиш незначним містечком.

Вкінці мій візник навертає в долину до Йордану. Візд у долину веде поміж двома великими горами: на ліво Джебель Есляміє, на право Джебель ет-Тор, Еваль і Гаріцім у 5. книзі Мойсея, перша висока на 938 метрів, друга на 868. Наче два могуті сторожі стоять вони понад містечком Набуль, славним з давен-давна Сихем, що є метою моєї сьогоднішньої їзди.

Сьогоднішній Набуль має 27 000 мешканців, у тому 700 християн найріжніших вір та 200 Самаритан, що живуть на південнім заході міста недалеко біля своєї синагоги. Він має вісім більших мошей, його торговля зі східно-йорданським краєм значна; вовна й бавовна — це найважливіші предмети вивозу. Численні джерела Гаріціму дають води подостатком.

Про Сихем говорить вже 1. книга Мойсея: „Авраам перейшов аж до місцевости Сихем. — І Яків прийшов до Сихем у країні Ханаан та розложився табором перед містом. — І вони поховали кости Йосипа у Сихем“. Після всякої долі затяжילה рука Асирійців теж і над цим містом. Його мешканців забрано геть, „а асирійський король казав спровадити людей із Вавилону, Кута, Авва, Гаман і Сефарваїм (Сірпар) та оселити їх по містах Самарії на місце дітей Ізраїля“. Але частина ізраїльського населення лишила ся на місці, з них та з поселенців витворила ся мішана раса Самаритан, зненавиджених й погорджуваних Юдеями та виключених від участі в церковних відправах у Єрусалимі. Задля того вибудували собі Самаритани власну святиню на Гаріцімі. Її збурено перед 2000 літ, але місце, де вона стояла,

вважало ся далї святим. Останки Самаритан відправляють там ще сьогодні свої богослуження.

За Христових часів мали Самаритани теж мале пошановання в Жидів. Сам Христос остерігав своїх учеників: „Не йдїть до самаританського села“, а коли йшов до Єрусалиму, вислав післанців наперед „у самаританське село, щоби приготували для нього мешкання. Але вони не прийняли його, бо він їхав у Єрусалим“. Однак пізніще поширила ся Христова наука і тут.

У 67. р. здобув цілу Самарію цісар Веспазіян. В його честь звало ся це місто від тепер Флявія-Неаполїс; Набуль — це лиш зіпсована форма цеї римської назви.

На південному сходї міста показують ще сьогодні криницю Якова. В 4. віці стояла тут церква, на її руїнах побудували хрестоносці каплицю. В її крипті вмурований отвір криниці. Вона глибока на 25 метрів, але літом висохає. Тепер стоїть там греко-православна церква.

„Ісус покинув край Юдеї“, говорить ся в 4. розділі Йоанового євангелія, „та пішов знов у Галилею“. Але він мусів їхати через Самарію. Тодї прийшов він до одного міста Самарії, що звало ся Сихар, недалеко від хутора, якого дав Яків своєму синові Йосипові. Там же була криниця Якова“. Сихар, як виходить зі старих подорожних описів, ідентичний з селом Аскар, що лежить чверть години від криниці. Головний шлях між Юдеєю й Галилеєю йде дійсно якраз через те місце, і ті, що будували тут першу церкву, отже в 4. віці, йшли за певнішим ще в той час переказом.

17. Перший погляд на святе місто.

Тепер лишав ся ще один день їзди до Єрусалиму. Але коні мого візника з Назарету були обезсилені, а в Набулю, так запевняли мене по моїм приїзді, не можна найти воза ні коней. Але тут вплинув мій пашпорт, підписаний самим Джемалем пашею, наче чародійна формула: етапний майор поклонив ся з пошаною перед документом і відразу були до вибору коні й віз.

Коли вранці в неділю, 30. липня, я вставав разом із сонцем. звенїв мені в вухах вірш Ісаїї: „Поглянь в гору на Сион, нашу кріпость, твої очі побачуть Єрусалим!“ і з почуттям повної надії побожності паломника я вибрав ся о ½6. год. в дорогу.

Сонце було закрите хмарами, що розійшлися доперва протягом передполудня, легка мряка вкривала краєвид, а при свіжому ранньому вітрі видавались мені 23 ступні тепла холодом.

І знов почалася подорож в гору, то в долину, по добрій, але кам'янистій дорозі, через плоскі височини Юдеї та крізь висохлі долини; тут і там кукурузяні поля, багато оливних дерев, на збочах кози й вівці, годинами безлюдність.

Коло 2. год. ми добились на вершок гірського хребта, на якому лежить село Ель-Біре з руїнами храму. Тут візник задержав коні та, вказуючи батогом на південь, сказав торжественним голосом: „Ось там Єрусалим“.

Прикладаю далековид до очей. Лишається ще віддаль 13 кілометрів, погода непрозора, ціла юдейська верховина лежить під сіробрунатою мрячною заслоною, зпоза якої видно виразно близькі гірські хребти, дальші в чим раз то більше мутних рисах. А проте видно в цьому мрячному морі гірських хвиль наче маленькі пункти або морські знаки на ліво вежі на Оливній Горі, на право високий мінарет на горбі Міспа.

Їду далі і перший побіжний образ зникає. Доперва за селом Шафат, що віддалене ще лиш на три кілометри від Єрусалиму, відкривається повний образ святого міста з його вежами, копулами, мурами та роєм стиснених разом домів. На північний захід від старого міста пізнаю вже серед зелених городів пірамідальні цегляні дахи нової християнської дільниці перед брамами Яфи і Дамаску.

Довше, чим годину, задержався я тут на склоні гори Скопус, на схід від місця, де Тит в 70. році мав свою головну квартиру. Оцю самотню в світі панораму я мусів затямити раз на все. Я почував себе так, як побожний богомілець підчас богослуження. Оцей перший виразний вид святого міста з гори Скопус перевишив всі очікування.

Обсерваційний пункт лежить невисоко; тому показує він місто в сильнім скороченню та під вузким кутом погляду. Образ Єрусалиму виступає як сильна сілюета в приємно живих красках на тлі ясніших гір і, хоч як мало архітектонічної краси можуть мати поодинокі будинки, — то в тім віддаленню зливаються вони в одну мальовничу цілість приковуючої краси.

Наче ясні стяжки вються гадюками дороги з усіх сторін у місто. Якраз переїздить попри нас каравана в дорозі до Набулю і деякі більш зухвалі сільські дівчата стають з цікавості, щоби нас оглядати.

На південнім сході підносить Оливна Гора свій плоский хвилястий хребет. Один кілометр на захід від неї лежить Єрусалим. Поміж ними різка западина — долина Кидрону; вона тягнеться на південь та лучить ся зараз понизше силоанського ставу з долиною Гінному. Обі вони оточують Єрусалим зі сходу, півдня і заходу, а береги спадають від мурів стрімко в долину. Третю долину Тиролеону, що йде на схід від міста в напрямі до силоанського ставу, наповняють у більшій частині останки будівель минулих часів.

Чому стоїть Єрусалим на оцім особливім місці? Понура краса околиці та відносно здорове підсоння не дають ще достаточного пояснення основи міста. Пливучої води нема, а віддалення до моря велике; долини Кидрону і Гінному висохнуть літом цілковито. Буйних лісів теж не має, край голий; тільки сям і там оливні або деякі інші дерева творять зелені пункти. Великі комунікаційні шляхи теж минали Єрусалим, бо на филистимській низині та на саронській рівнині їздило ся краще; також і маси завойовницьких військ аж до Наполеона воліли цю дорогу. А проте в цій околиці тибетанської висоти й спокою лежить Єрусалим, оскільки знаємо, від більше, чим 3300 літ.

Назва Урузалім знаходить ся в клиновім письмі і у вавилонській мові від кінця 15. віку перед Хр. на глиняних таблицях, відкритих у 1887. р. в Єгипті біля Тель ель-Амарна. Перша книга Мойсея згадує її перший раз тоді, як подає, що Мелхиседек був королем у Салем. Книга Суддів називає „Євус, то є Єрусалим“ королівським містом Євусіїв. Євусії укріпили місто, але король Давид відібрав їм його, як розказує друга книга Самуїла: „А король пішов зі своїми мужами на Єрусалим проти Євусіїв, що мешкали в тім краю. Але вони сказали до Давида: ти не ввійдеш сюди, бо сліпі і хромі наженуть тебе. Вони думали, що Давид не ввійде туди. Але Давид здобув замок Сион, то є Давидів город... Отже Давид мешкав на замку тай звав ся він Давидовим городом. І Давид утвердив його навкруги, почавши від долини Мільо. Соломон украсив місто та заставив багато робітників, „щоби збудувати дім Господній і свій власний дім і Мільо, а також і мури Єрусалиму“.

Отже Єрусалим прастарий та був мабуть святістю, як Берсеба, Геброн і Бетель, ще заки зайшов сюди нарід Ізраїля. Оцей привілей святого місця усунув певно взад всі інші згляди та запевнив містові існування. Не маючи пливучої води, на-

селення помагало собі джерелами, криницями ставами та назбираною дощівкою. Відмежоване положення, серед юдейської верховини, далеко від побережжя, відрізане Мертвим Морем від моавських гір та арабської пустині, не перепиняло ні кочівників, ні паломників, ні завойовників добиватись аж до мурів Єрусалиму.

Мій візник дістає тепер приказ завезти мене до закладу цїсаревї Августи Вікторії на Оливній Горі, де Джемаль паша має свою головну квартиру. Їдемо наперед кусень в долину аж там, де дорога до Набулю лучить ся з гарною, нововибудованою дорогою, що широким луком проводить через східні височини Скопуса до північних горбовин Оливної Гори. По дорозі стоїть пишний замок, вибудований Англієм, сер Джоном Грей Гілем; в мирних часах проводить він тут щорічно кілька місяцїв; тепер мусїв його віддати на военні цїлі. Турецькі шатра розбиті кругом на узбіччях, стрічаємо вистунів на конях та їдучих офіцирів.

Від замку йде дорога кільометр на південний схід хребтом Оливної Гори, тут відкриваєть ся панорама у всїх напрямках, особливо на схід і на захід, перед якою мусить блїднути вид із гори Скопус. Місто видно із заєдно иншої перспективи. Спершу з півночі, потому з північного сходу. Із закладу Августи Вікторії лежить перед нами цїлий східний мур та площа перед святинєю; коли йти далі цею пишною дорогою на південний захід аж до монастиря Кармелїтів, звідки на ліво йде стежка до Бетфаге і Бетанїї, а на право друга здовж склону Оливної Гори до Гетсеманїї, то досягаєть ся найвищий пункт; бо нї з якого иншого місця не виглядає святе місто краще, як звідси.

Йду кілька кроків у долину до російської церкви Марії Магдалини; тут то мав Ісус, після переказу, оплакувати Єрусалим і звідси можна обняти оком цїле місто.

На передї східний мур у цїлій своїй довжинї від північного до південного кута та його обі брами, Золота й Стефанова. Позатим широка площа святинї Гарам еш-Шерїф, що займає пята часть цїлої поверхні міста, з пишною мошеєю Омара на місці, де перше стояли святинї Соломона й Ірода. Південний міський мур сильно скорочений; можна ледви догадувати ся, де стояли брами гноева і сионська, остання недалеко від гробу Давида. Там копула синагоги в гетто, позатим арабський монастир. На ліво від Омарової мошеї виступає наперед вежа Давида як велитен-

ський кам'яний куб; побіч неї розпізнати можна верхню часть брами Яфи в західнім, відверненім від нас міським мурі. Майже в середині хаосу домів здійсмаєть ся німецька церква Спасителя, а в її сусідстві церква Святого Гробу з голубою копулою. Далі на право, саме понад Золотою брамою, величезний бльок будинків, що належить до Notre Dame de France. Ще далі на право австрійська гостинниця та великі російські дільниці на північнім заході міста. Далі йде лук Ессе Ното та заосмотрені в стрільниці башти брами Дамаску в північнім і північно-західнім мурі, де можна розпізнати теж браму Ірода. В тій самій околиці показуєть ся теж абісинська церква, а на право від брами Степана, де є став Бетесда, саме над самим північнім рогом муру, видно на кінці овиду горбок Міспа.

Передня частина панорами звертає особливу увагу. Від основ східного муру спадає терен досить стрімко до долини Кидрону. Перед муром на склоні є безліч магометанських гробів. Жидівське кладбище лежить по цім боці на склоні Оливної Гори, трохи на південь від нашого обсерваційного пункту. Камінь на камені вкриває узбіччя, що цілком вкрите білими цятками. Магометани й Жиди шукають собі місця на похоронення по обох боках долини Кидрону, бо це після жидівського переказу має бути Йосафатова долина, долина страшного суду, про яку говорить пророк Йоїл: „Тоді зберу всі народи, зведу їх разом у Йосафатову долину та буду їх там судити... І встануть народи та прийдуть на Йосафатову долину; бо там я буду сидіти й судити всі народи кругом“. Тоді Христос буде стояти на східнім мурі Єрусалиму, біля золотих воріт, а Магомет на Оливній Горі і тут буде відбувати ся суд над усім народами світа.

Поза нами підносить російська церква Марії Магдалини понад темні кипариси й оливні дерева своїх сім золотих копул на подобу цибуль, що блищать у світлі заходячого сонця наче полумінь вогню. Церкву збудував у 1888. р. цар Олександр III., підчас війни вона замкнена; її замки запечатані, а ключі переховують ся в американського консуля.

Але вкінці корона всього, панорама на сході! Там видно Мертве Море теплої блакитно-морської краски майже в цілій його довжині; прибрежній край, Ель-Гор, мерехтить ясножовто, майже біло; зеленава стяжка тягнеть ся крізь нього; це Йордан, що пережитий і нужденний плине поміж гушавиною до свого устя, щоби загинути в палючій солоній воді Мертвого Моря.

Ерихону більше не видно; він лежить у тіні крайніх скло-нів юдейських гір, продовження яких закриває також західну частъ моря. За те цілий східний беріг виступає тим виразніще; стрімкі скалисті стіни підносять ся від нього в гору до моавських гір, що творять найкраще тло голубої далечині. На південнім сході видно дику, вузку долину, крізь яку ріка Арнон у дощевий час перекидає бурхливими каскадами свою солодку воду в данину солоним хвилям. Впрочім не можна розрізнити ніяких подробиць. Лнія горизонту майже горизонтальна без шпилів, у противенстві до юдейської верховини. А як ця остання переходить суцільним ланцюгом в гори Ефраїму й Галилеї та в Ливан, так моавська верховина переходить у Гілеад, Гавран і Антиливан. Поміж обома глибоко врізуєть ся долина Йордану, яку на півдні продовжує залив Акабо. І як на заході через Єрусалим понад плоскою високорівнею Юдеї наче відчуваєть ся закриті хвилі Середземного Моря, так теж поза моавськими верхами криєть ся море сирійської пустині з повинню сірого пилу, зі спаленими пустарями і жовтими надмами. Там то мандрують анїзійські Араби зі своїми шатрами і стадами від криниці до криниці, там їдуть Бедуїни на своїх швидких кобилах. А на найдальшій сході, у віддалі 90 кілометрів, пливе райська ріка, королівський Фрат, а на його березі стоїть Вавилон та кріє про свою минулу велич.

Стоїмо тут на Оливній Горі 800 метрів над поземом Середземного Моря, Мертве Море лежить 394 метри низше, отже майже 1200 метрів під нами. Віддалення до найблищого місця на березі виносить лиш 21 кілометрів, до устя Йордану 30, до моавських гір 50; але чистий вечірній воздух присуває нам голубу поверхню води далеко близше. З Оливної Гори спадає терен круглими хвилями до моря. Поміж ними й Мертвим Морем юдейська пустиня, що в давній давнині, з якої походять найстарші документи, мусіла бути таксамо суха й неврожайна, як і тепер, мимо всіх снів та віщовань пророків.

Заклад цісареві Августі Вікторії — це пишна будівля в римськїм стилу; вона викінчена доперва 1910. р. та коштувала чотири мільйони марок. Частину її становить церква Вознесення, її чотирикутна вежа з пірамідальним, двоповерховим дахом, висока на 60 метрів. Ціла будівля має рівночасно характер замку й церкви та перевищає всі модерні будівлі Єрусалиму своїм шляхотним, спокійним стилем та мило вражаючим браком всяких пересадних прикрас. Через порталъ виходить ся на

замкове подвір'я, прикрашене бронзовими статуями цісаря й цісареві.

Заклад був призначений на місце відпочинку та був відданий підчас війни в розпорядимість турецькому правительству. Як вже було згадано, мав тут Джемаль паша свою головну квартиру. Але будівля така велика, що могла би вповні вистарчити на обі цілі. Вона стоїть під зарядом сестри Теодори, що займаєть ся з рівною старанністю опікою над хворими, як і приміщенням турецьких офіцерів, що мешкали в чудових, ясных кімнатах з чудовим видом. Управителька повела мене через всі ті довгі салі, коридори, читальні і. т. д., а вкінці в гарну церкву. Через малі двері ми вступили на горішню галерію церкви, напроти головного вітваря. На задній стіні галерії висить модерний образ, що представляє Спасителя в природній величині та в позиції, подібній до Торвальдзенового Христа, так живо, що кожний мимовільно здригаєть ся, наче би Учитель ішов живий до нас.

Джемаля пашу очікували в Єрусалимі аж за кілька тижнів. Для мене були приготовані пишні кімнати. Але вже їзда сюди повчила мене, що віддалення цього дому від міста, яке я передовсім хотів бачити, за велике для мене. Я відірвав ся отже від цієї пречудової панорами, красу якої я пізніше мав ще часто нагоду подивляти, та поїхав великим луком через Скопус до нової дільниці Єрусалиму, де я відвідав німецького консуля, дра Броде, а потім найшов вигідне приміщення в німецькім готелі панів Фаст при вулиці Яфи.

18. На вулицях Єрусалиму.

Єрусалим уважаєть ся в Європейців, що живуть на побережжю, майже за санаторію. Висоту його положення подають наші атляси загально на 790 метрів. Це є правдиве для північно-західного кута міста. Але Омарова мошея лежить лиш на висоті 744 метрів, а південний міський мур біля брами на висоті 725. Для властивого міста серед мурів можна отже прийняти пересічну висоту 770 метрів.

Тепер, з початком серпня, була ніч майже холодна. Навіть коло полудня спека не була невиносима. Через постійно блакитне небо не плила ніодна хмарка. Дощу тут літом не знають. Квіти й трава, що прикрашують у час Нового Року і на весну підчас дощів поля і стоки гір, були спалені. Тільки водні мельони доспівають в час тої довгої посухи; бо для них вистарчає обильна роса, дощ був би для них шкідливий. Пізною

осінню приходять перші хлющі, а зимою опади більш чим обильні. У травні й жовтні йде через край душливий подув самум або шірококко, обезсилює і усипляє людей і звірів. Не тільки листя рослин скручується, навіть скляні шиби тріскають на кусні, коли рами викривляють ся на спеці.

Скільки то паломників зі всіх християнських країн мандрувало в минулих століттях аж дотепер до цього міста, що криє в собі найбільш коштовний спомин, місце історії Христових терпінь! Зі всіх держав світа приходять вони; з католицьких і протестантських, сушею через передню Азію або кораблем через Середземне Море. Вони висідають у Яфі та йдуть потім пішки. Або їдуть залізницею в юдейські гори та входять до міста через браму Яфи.

Мусіла прийти світова війна, щоби здержати оцю світову мандрівку. Від трох літ лежить Святий Гріб майже забутий під оловяною копулою, а по вулицях Єрусалиму йде лишень буденне орієнтальне життя. Незлічимі юрби паломників зникли, на *via dolorosa* не проливає ніхто побожних сліз. Не треба уставляти ся в довгі ряди, щоби дійти до гробової каплиці; на найбільш відвідуваних святих місцях бачимо тільки мало гостей. Але цілком не висохла струя і тепер. Бо Сирія й Палестина мають багато християн, сам Єрусалим 15 000, між ними 7 000 греко-орієнтальних і 4 000 римо-католиків, решта протестанти, Вірмени, унійтські Греки, Копти, Абесинці, Сирійці й унійтські Вірмени. Населення міста складаєть ся в найбільшій часті з Жидів, а то 45 000; лише 10 000 мешканців є Магометан. Перед самою війною обраховувано отже ціле населення на 70 000, то є ледви четвертина населення Дамаску.

Очевидно війна знизила ще ці числа. Нема чужинців, а здібні до зброї муштини в турецькій армії. Німецькі й австрійські офіцири задержують ся тут у переїзді лиш коротко. Вже з початком війни були в англійських часописях фарисейські жалоби на поведення війська на вулицях Єрусалиму і на Оливній Горі: обозні кольони й армати мутять спокій Святого Гробу, а в оливних гаях стоять табори свавільних орд. На ділі вулиці для обозних кольон і армат надто вузкі. На базарах я бачив лиш поодиноких жовнірів і офіцирів, що заховували ся поважно і спокійно, а на північнім склоні Оливної Гори стояв, як було вже згадано, лиш один малий табор.

Війни видно було тут загалом дуже мало: час до часу війська, що йшли на фронт у синайській пустині і на південь

від Медини, ту й там теж транспорти верблюдів і ранених. За те над генезаретським озером, в Назареті і в Набулю не нагадувало ніщо про війну, і в Єрусалимі було життя далеко спокійніше, чим у Дамаску. Без сумніву було багато вбожества і недостач, але не було властивої нужди, якій старання Джемалє паші не давали розвинути ся. Американці і Шведи, що живуть тут від десятків літ, впеняли мене, що в східно-йорданським краю лежить збіжжя на три роки; нема лиш перевозових засобів. Жебраків не видно більше, як звичайно в мирний час на сході.

Під проводом мого господаря, що вродив ся в німецькій кольонії темпларіїв, вступив я в святе місто через славу браму Яфи та пішов наперед крутими, вузкими вулицями попри Святий Гріб на північний схід до німецької протестантської церкви Спасителя, основи якої спочивають на скалах, що носили колись мури Santa Maria Latina. Халіф Гарун-ел-Рашід у Багдаді мав у 800. році переслати ключі до Святого Гробу в дарунку Карлові Великому. Цісар Карло казав у найближій околиці цієї святині вибудувати гостинницю; місце, де вона колись стояла, подарував султан 1869. р. пруському королеві. Тут стоїть тепер церква Спасителя, яку посвятив цісар Вільгельм II. в 1898. році. Вона лежить майже в середині міста, там де сходять ся чотири найзнатніші дільниці. Її вежа чотирикутна і має на всі сторони отверті лукові вікна, що уможливають чудовий вид навколо. На північнім заході, зовсім близько під нами, лежить церква Святого Гробу з понурою, вкритою оловом, копулою. Зараз побіч неї завершує золотий хрест меншу копулу греко-православної катедрі. Вулиці бачить ся лишень ті, на продовженню яких стоїть церква Спасителя. Інші зникають поміж рядами домів, що з гори виглядають дуже незаметно: кубічні деревляні хати, криші яких по найбільшій часті є плоскими копулами. Зі всього, що є серед міських мурів, найважніша Омарова мошея. Менше імпазантна, але заметна є мошея Ель-Акфа з довгою навою і копулою; вона стоїть на терасі високо понад долиною Кидрону на півдні.

На південнім сході лежить жидівська дільниця зі своїми двома копулами, на північнім сході магометанська дільниця. Вірменська дільниця займає південно-західний кут поміж гробом Давида і вежею Давида. Цитаделя, на південь від брами Яфи, впливає могутчо своєю масою і простими, сильними лініями. У північно-західній дільниці живуть Греки і Франки. По тім боці мурів тягнуть ся нові вулиці російської дільниці, що творить для себе мале місто.

Сходимо назад у долину та йдемо старими вулицями. Вони вибоїсто бруковані, вузкі й круті. Часто спадають вони в долину так сильно, що каміння, вичищені лискучо підшвами незлічимої паломників, Жидів і Арабів, творять сходи з низькими, широкими ступнями або гублять ся в темних тунелях базарів; алеж вони безмежно мальовничі і я не міг на них надивити ся. По боках малі, старинні доми і мури, між ними церкви, мошеї і синагоги, гостинниці для вбогих і побожні заклади. Архитектонічно цікаві є підпори, що ту й там розпинають свої луки через вулицю.

Сьогодні байрам, але проте місто не має святочного виду: магометани творять лиш сьому часть населення. Вони сидять у своїх стрійних турбанах перед своїми крамницями або столами з крамом на малих стільцях, грають в карти та курять наргілю. Попри їх проходять Араби з сусідства, Бедуїни у своїх довгих, білих плащах і хустках на голові, абесинські і грецькі духовники, коптійськи браття, францішканські черці та черниці. Між ними християни сирійського походження у півевропейським одягу, але з фезом, жінки у серпанках і без їх, несуть діти при грудях або ведуть за руку, турецькі офіцири, жандарми, жовніри. Час до часу вища військова особа. Найбільше прохожих Жидів, тутешних і прибувших з усіх країв, з Ємен і з Америки, з Бухари й Еспанії, Персії й Росії, Галичини й Німеччини. Вони носять довгі бороди, чорні капелюхи *Fra Diavolo*, пейси і кафтани, що тягнуть ся по вулишних порохах. Як бідно і виснажено вони виглядають! Рука війни важко тяжить на них. Російським Жидам вільно було лишати ся по виповідженню війни в краю, як що приймуть турецьке підданство, і багато воліло оцей вихід, як кошовну подорож і поворот у російське пекло. Серед цього чисто орієнтального хаосу співає дєрвіш свої прошацькі пісні, пекар захвалює свій крам, тонкі пахучі хліби, які несе на своїх плечах, або дзвонить без уговку продавець, щоби привабити спрагнених мандрівників.

А яка музика красок світла! В полудне осліплюють очі тисячі рефлексів. А над вечір купаєть ся ціле місто у теплій червоно-жовтій і червоній повині красок. Як сонце зайде, зарисовують ся сілюети церков і мінаретів, копул і веж, наче справжні мрії, а як місяць розсипле свій блідо-синій блеск над Єрусалимом, будять ся в душі чужинця до нового життя найсвятіші спогади.

19. Христовий Гріб.

На місці, де стояв Христовий Гріб, збудував цісар Константин Великий між 327. і 336. рр. дві церкви. Останки їх є ще в російській гостинниці, що лежить на схід від цього святого місця. У 614. році зруйнував обі церкви перський король Хозроес II., але в рр. 616—626 відбудував їх наново ігумен Модест, хоч у зменшених розмірах. У 637. р. країну навістила буря арабського завойовання. Але халіф Омар ібн аль-Хаттаб пощадив християн і їх святощі.

Хрестоносці, що в 1099. здобули Святу Землю, збудували з початком 12. віку над Гробом Спасителя пишні церкви, і хоч у 1224. р. дикі орди Хоразмів зруйнували багато, то все таки цілий той заплутаний архітектонічний лябіринт має в подробицях і в цілості ще сьогодні приблизно тойсам характер, як і в 1187. р., коли то прогнано хрестоносців. Ціла будова, що підносить ся понад Христовим Гробом, складаєть ся з двох головних церков, круглої будівлі (ротунди) Святого Гробу під копулою і з грецької катедри з середньою і бічною навами та з амбуляторією. Між ними і довкруги їх веть ся безконечна низка каплиць, крипт і малих притворів. Частину, збудовану в 1719. р., знищив майже до тла вогонь у 1808. році. Кілька літ після того відбудовано її назад, а Греки й Вірмени обняли її в посідання. Копула над ротундою церкви Святого Гробу походить з 868. р.

Фасада, що звернена до притвору, на мою думку найкраща зі всего. Її благородна архітектура походить ще з часів хрестоносців. На західнім боці є чотирикутна дзвінниця, а над головною фасадою від полудня здіймають ся дві вежі з багато прикрашеними луками на мраморних стовпах з византійськими головками. Бік над східною брамою прикрашений кам'яними різьбами з життя Христа. Кусень їх бракує, він находить ся в Парижі у Люврі та представляє візд Ісуса до Єрусалиму.

На ліво у притворі сидять на м'яких подушках придверники; їх уряд є діничний в одній магометанській родині. Торговці продають хліб і памятки. Підчас великих церковних торжеств тиснуть ся у тім притворі вірні, щоб піймати полумінь святого вогню. Тут відбуваєть ся теж обряд миття ніг.

Перед входом спочиває, осяяний світлом пишних лямпад, червоножовтий мраморний камінь, на якому після переказу Йосип з Ариматеї та Нікодим обвивали плащеницею тіло Христа.

Поміж двома могучими чотирикутними стовпами входимо з притвору в округлу церкву Святого Гробу. Її копула спочиває на вісімнадцяти стовпах, кождий з них прикрашений малюнком із життя Спасителя, перед ним лямпادا. Поміж стовпами на ліво є входи до багатьох малих каплиць; в одній з них мають бути поховані Нікодим і Йосип з Ариматеї.

Посеред ротунди знаходить ся Святий Гріб, каплиця із рожево вапняка, обложеного мрамором. Східний причілок прикрашений образами у золочених рямах і золотими лямпадами. Поміж чотирма велитенськими свічниками входимо наперед у малу каплицю Ангела; тут переховуєть ся відломок каменя, яким привалено двері Святого Гробу і на якому жінки-жалібниці ранком у день воскресення побачили сидячого ангела.

Сам гріб довгий трохи більше, чим на два метри, і майже на два метри широкий, отже вузкий, як корабельна кабіна; мраморна софа на північнім подовжнім боці займає майже половину всего простору. Поверхня мрамору гладка наче лід від поцілунків мільонів побожних паломників. Мені казали, що під ним хоронить ся властиве камяне ложе, на якому лежало тіло Христа. На стінах лежать капаючі золотом образи та горорізьба у білому мраморі, що представляє воскресення Христове; на краю одної стіни стоять ліхтарі і посуди з цвітами, а зі стелі звисають сорок три горючі оливні лямпади; по тринадцять із них належать до Греків, римських католиків і Вірмен, останніх чотири до Коптів. На вітарі здовж вузшої стіни Гробу читаєть ся щоденно служба. Підчас моїх відвідин правив якраз вірменський священник богослуження. Крім нього і мене не було нікого більше в тім місці, перед входом котрого ждуть звичайно цілими днями юрби паломників, заки зможуть клякнути з гарячою молитвою перед мраморною плитою.

Через два круглі вікна гробової каплиці бухає в навечеря Великодня полумінь святого вогню, що має приходити безпосередно з неба. Чудо стаєть ся по молебнях титулярного єпископа з Петри, що проводить цілим обрядом. Тоді то церква набита битком побожними, що не жахають ся невігід і ждуть тут цілу ніч, щоб бути поміж першими з тих, що запалили свої воскові свічки святим вогнем та забирають горюче світло зі собою домів, як символ радости, яку викликало в сумуючій церкві Христове воскресення.

На схід від каплиці Святого Гробу переходить ся попід цїсарський лук до грецької катедри, середня нава якої ясніє і

блестить від золотих прикрас, від біблійних малюнків у позолочуваних рямах, від золотих лямпад та переладованої золотом пишноти іконостасу на вівтарі. На мозаїковій підлозі стоїть наче хрестильниця, що має означувати середину світа: перед 2000 літ був Єрусалим на ділі серцем відомого тоді світа, поміж Римом на заході, Вавилоном на сході, Асирією на півночі, Грецією, Тиром і Сидоном на північному заході, Єгиптом на південному заході.

Скромна простота північної бічної нави робить далеко сильніше вражіння, чим неспокійна пишнота головної нави. Глибокий сумерк панує поміж старинними стовпами, луками склепіння й мурами. Зі сходу вливається денне світло безпосередньо наче із гирла тунелю; на заході воно продістається придушене поміж стовпами гробової ротунди. Із одної каплиці доходять звуки латинських співів та викликають поміж стовпами матовий і містичний відгомін.

Також і три каплиці амбулаторії лежать майже в темряві; нема паломників, що складають жертви, тому світло щадиться; лиш декілька воскових свічок горить у свічниках. Одна із трох каплиць присвячена римському жовнірові Льонгїнові, що проколів був копієм Христа, але потім став християнином, як говорить переказ із 5. віку.

На північ від катедри стоять всюди каплиці на місцях, де воскреслий Христос показався Марії Магдалині і своїй Матері. Маленька будівля на заході — це захристія римокатоликів; тут переходять хрест, меч і остроги Готфріда з Буйльону. Показують теж вязничні келії, в яких сиділи Христос і оба розбійники перед розп'яттям.

На схід від катедри ведуть сходи в долину до великої крипти, каплиці цїсареві Олені; вона належить до Вірмен та має стояти на місці, на якому стояла базиліка Константина. Оця каплиця — це найбільш вражаюча святість в цілїм тім хаосі будинків. Тут так тихо і святочно, що ледви можна відважити ся шептати. Скупе денне світло, що вдирається з гори, бореться даремне з темрявою. Склепіння спочиває на чотирох могучих старих стовпах, які після переказу час до часу проливають слези. Деякі частини стїн це тверда скеля, що вказує на колишню цистерну. Сходи ведуть в долину до ще меншої крипти, в якій Олена мала найти Христовий хрест. Бронзова статуя зображує її, як вона держить у своїх раменах хрест.

На південь від грецької катедри ведуть сходи в гору на Голготу. Горіючі лампади в першій каплиці означають дванадцять стачію на страсній дорозі — *Via dolorosa*. Мраморна плита, у ній діра з берегом, обитим сріблом; тут був закладений хрест Спасителя, в заглибинах по обох боках стояли хрести розбійників. Крізь замітну ще тепер щілину, яка повстала, коли задрожала земля і скала розпала ся, впала, після побожної легенди, капля крови Спасителя в гробницю під Голготою, де лежав похований Адам. Свята кров впала на його голову і збудила його зі смерті.

Також і це святе місце розпяття переповнено святими образами, малюнками, свічниками і лампадами. Все блищить золотом. На право стоїть зроблений з воску чи мабуть вирізаний з дерева релеф Марії на три чверті природної величини. Вираз лиця вказує на найглибший біль; блеск очей викликає вражіння життя. Але більш чим обличчя і рук не видно; бо все проче зникає серед золотих ланцюгів та прикрас із дорогоцінних каменів, жертвованих побожними паломниками. На чолі ясніє діядем. Воскові свічки горіли перед релефом червоножовтим полум'ям, а декількох сирійських християн цілувало серед численних поклонів та хрещення рями святого предмету.

Церкву Святого Гробу описувано вже незлічені рази, я не хочу збільшати числа описів. Я мушу теж признати ся, що мені скоро досить було цих відвідин найвизначнішого місця у християнстві, тої цілі гарячої туги, стільки стомлених кроків та палких прохань, сліз і зітхань. Місце, що повинно бути найсвятіще, найбільш величаве та бережене з найбільшою пошаною, по якому ступаєть ся з побожністю мовчки, що найбільш шепчучи, — це місце перемінили священики ворожих між собою релігійних громад в розбишацьку печеру, де з найбільш дрібничковою, непримиримою завистю ведуть ся суперечки за мнімі привілеї та претенсії. Турецькі жовніри мусять стерегти оцей дивний християнський мир, що би не допустити до бійок! Хто тямить тут ще слова проповіді на горі: „Блаженні, миротворці, бо такі синами божими звати муть ся?“ Ціла пишнота довкруги це один торг суєти! Всюди застелений тут стіл богача, а бідний лежить перед дверми та збірає кришки хліба, що падуть зі стола. „Умер бідний і ангели занесли його на лоно Авраамове, і багач теж умер і був похований“, але він був мучений вогнем пекольным. Коли яке місце на землі повинно бути заховане від дочасного блиску, то це гріб Христовий. Але й тут шаліє танець довкруги золотого тельця!

„А на місці, де він був розпятий, був город і в город новий гріб, в якому ніхто ще не лежав. Там оце положили Ісуса задля п'ятниці жидівської; бо поблизу був гріб“.

Ніщо не доказує, що це місце не є властиве та що город Йосипа з Ариматеї не стояв на тій самій місці, де тепер церква Святого Гробу склеплюється своїми копулами. Але очистіть це місце, нехай гола скеля покажеться наверх і нехай прочани відбувають свою прощу без коштів. Невибаглива вбогість — це найдостойніша пам'ятка про сина теслі!

20. Гетсеманія.

Дня 1. серпня 1916. я мандрував здовж північного єрусалимського муру на схід. У віддалі я бачив каменолім Соломона, а близько Іродової брами перейшов біля мене похорон. Мертвого несли на двох дрюках наче клунок. На північно-східнім розі звертається мур гостро на південь та отвиряє вид на вижолоблену глибоко дощами долину Кидрону, на східнім боці котрої підносять у плоскі горби лагідні узбіччя Оливної Гори. Стежка спадає стрімко в долину, понад котру веде міст до церкви гробу Пресвятої Діви. Тут недалеко сиділи давніше прокажені і жебрали. Тепер не вільно їм публично показувати ся; ними заняли ся німецька лічниця „Ісусова поміч“ і турецький шпиталь. На південь звідсіль, теж на долішних узбіччях Оливної Гори лежить поза муром із залізною огорожою — Гетсеманський город.

Вже здалека впадають у вічі його розкішні оливні дерева, акації й олеандри; їх перевищають урочисті кипариси. Береже й піклується городом францішканський чернець, брат Джуліо, якому помагає лиш один помічник. Він має біля 60 літ та є з походження Італієць; його борода має сиві цятки, його око повне приязни й доброти. У своїй келії, прикрашеній образами святих, він прожив найбільшу частину свого життя, але такого часу, як тепер, ще не переживав. Давніше приходили що-року маси паломників до Гетсеманії, засоби для здержання городу пили обильно. Тепер ніхто не приходить і він цілком самотний поміж своїми астрами, рожами і даліями. Ще гірше йде його арабському огородникові, що після права уроженця обсадив своє місце в турецькій армії заступником за оплатою 50 фунтів за перший рік війни. Тепер мав він знову заплатити до

воєнної каси султана 30 фунтів, а щоби роздобути цю високу суму, мусів продати своє господарство. Але, казав він сміючи ся, радше волить жертвувати останнє, як дати ся вбити біля Берзеби.

Брат Джуліо повів мене до великої стіни, на якій вмурований стовп нагадує те місце, де Юда поцілує зрадив Сина Чоловічого. „І помолившись, вийшов Ісус з учениками своїми за потік Кидрон, де був сад, у котрий ввійшов він і ученики його. Знав же й Юда, що зрадив його, це місце, бо почасти збирали ся там Ісус і ученики його“. Брат Джуліо показав мені теж місце, де Ісус почав тривожити ся, смутити ся і боятися і де він „боров ся зі смертю і гарячо молив ся. Був же піт його як каплі крови, капаючи на землю. І вставши від молитви і прийшовши до учеників своїх, знайшов їх сплячих від смутку і рече їм: „Чого спите? Встаньте й моліть ся. Ось надійшла година, коли Син Чоловічий буде переданий в руки грішників“. Старий на 1500 літ переказ означає ще ту скелю, на якій Ісус застав сплячими своїх учнів Петра, Якова й Йоана. У закратованій ниші є мраморна копія Канови „Ісус у Гетсеманії“.

Город невеликий; він творить неправильний чотирокутник, яких 60 метрів у прорізі. Здовж муру йдуть чотирнацять стацій страсної дороги, фарбовані кам'яні релефи малої артистичної вартости, кождий на підставці, закратований. Вісім могучих оливних дерев ось-ось впадуть під тягаром літ; кам'яні брили мусять підпирати їх пні та держати разом. Брат Джуліо впевняє, що вони походять з часів Христа; але такі старі вони не можуть бути. При здобуттю Єрусалима в 70. р. по Хр. казав Тит знищити всі дерева й сади довкруги міста і ще коли шеломи хрестоносців заблищали під Єрусалимом, лежали його вулиці без дерев у соняшній спецї. Але не зважаючи на те, паломники вважають старі оливні дерева, свідками Христових мук, і олива з їх овочів платить ся дорого; вінець із оливних кісток — це найкоштовніша пам'ятка.

По розкішних квітниках брата Джулія брєніли бжолі, а верхами дерев шумів вітер. Що за світ повен миру і спокою! Перед роком саранча знищила тут всі квіти та обїла до тла всі дерева. Але від галасу світової війни не доходив сюди ніякий відгомін. Вправді рідний край сторожа Гетсеманії був у війні з Туреччиною; але старий францішканський чернець був від десятків літ відомий у Єрусалимі; тому й лишили його в спокою серед його квітів.

21. Площа святині.

Найдивніше з усього, що криєть ся в місті, це площа святині, Гарам еш-Шеріф. Після найдавніших звісток був цей простір, оточений високим муром, найбільшою святістю Єрусалиму і цілого світа. Зараз на вступі наше око обіймає цілість цієї велитенської площі. Її поверхня видаєть ся майже рівною; які горбки були тут перед тисячами літ, зрівняла їх людська рука, долини і провалля виповнено підземними галеріями і колюмнами. Тепер площа забудована зрідка ісламітськими святинями, малими мошеями, мірабами або молитовними нишами та високими проповідницями під голим небом, з аркадами, фонтанами та криницями до прання. При східнім мурі, трохи на південь від брами Степана, стоїть мала модерна мошея, звана Соломоновим престолом. Сюди після дитинного магометанського переказу мав удати ся великий король, коли чув, що смерть надходить. Він хотів як мога найдовше затаїти свій кінець перед злими духами. Спершись на палиці, вмер він у сидячій поставі. Дперва як червяки зіли палицю, впав труп до долу. Тоді й побачили демони, що він умер, що сила його зломана і час їх настав.

Ту й там склеплює смоковниця свою корону, і кипарис підносить свій королівський стрункий пеня. Але все опановує та перемагає своїм блиском голуба Омарова мошея. Її могуча копула стоїть перед нами наче наповнений бальон, увінчана скиптром, що пронизує три кулі; надтим золотий півмісяць, що горить у світлі вечірного сонця. На південь від муру стара божниця, яку наслідник пророка перебудував у мошею Ель-Акса.

Три тисячі літ минуло з того часу, як ранішнє сонце, виринаючи понад хребет Оливної Гори, золотило вежі славної Соломонової святині. Через чотири віки переходила вона всяке, аж вкінці зруйнував її до тла вавилонський король, Навуходоносор. Але як Жиди вернули знад вавилонських рік, збудували вони під проводом Серувавеля нову, малу святиню. І ця була зруйнована, але Макавеї відбудували її знов. Між її колюмнами заблїснув меч Помпея, її подвірря здобув Ірод Великий під римськими орлами. Ірод рішив збудувати на тім самім місці иншу святиню, яка мала згасити память про його попередників та заховати по вічні часи його імя. Двацять літ до Христа розпочав він своє діло; сорокшість літ будовано. Її Жидівський історик Флявій Йосип, що в 70. р. по народженню Христа брав участь

у поході Тита на Єрусалим, розкажує історію цієї будови з докладністю й ясністю, що ще сьогодні збуджує подив.

Ірод не передчував, як швидко його горда будівля буде зрівнена з землею і як невмиручо жити ме мимо цього тисячі літ пам'ять про неї. Бо ледви ця святиня була скінчена, як вигнав Спаситель із її холодних притворів міняйлів зі словами: „Мій дім — дім молитви; а ви зробили з нього розбишацьку печеру“. Ту саму будівлю, яку вибудував честилюбивий Ірод, має на думці теж євангелист Лука, коли говорить: „І він учив за дня в святині; а в ночі виходив та пробував через ніч на Оливній Горі. І весь нарід сходив ся рано до нього, щоб слухати його в святині“. А як нарід хвалив красне каміння і дари в святині, сказав Ісус: „Прийдуть дні і з цього, що ви бачите, не остане камінь на камені, щоб не був зруйнований. — Глядіть, щоб не були зведені. Многі бо прийдуть в ім'я моє, кажучи, що це я і що час наблизив ся. Не йдіть же за ними. Як же почувете про війни та ворохобні, то не полохайте ся; бо мусить це перше стати ся; тільки ж не зараз кінець. Устане нарід на нарід і царство на царство; і будуть великі труси землі, дорожнеча і помір; і теж страхи та великі знаки на небі будуть. І вас буде ненавидіти кожний задля імені мого. Тай волосина з голови вашої не загине. Душі ваші наповніть терпінням. Як же ж побачите, що обложено військом Єрусалим, тоді знайте, що наблизило ся зруйнування його“.

І він плакав над містом і святинею і сказав: „Колиб і ти зрозумів до цього твого часу, що служить мирові твому! Але тепер це закрите перед твоїми очима. Бо прийде час, коли твої вороги збудують довкруги тебе і твоїх дітей замок із возів, облягати муть тебе і на всіх місцях трівожити і зруйнують тебе та не лишать каменя на камені, бо не зрозумів ти часу, що навівив тебе“.

22. Збуреннє Єрусалиму.

Ледви один людський вік після Христової смерті підняли ся Жиди проти римського панування. В 67. році прийшов Веспасіян в Сирію, щоби здавити повстання; його 26-тилітній син Тит, що був вихований на дворі Нерона супровожав його. Галилеєю управляв тоді Жид на ймення Флявій Йосип, історик, якого ми перше згадували. Він родив ся 37. р. в Єрусалимі,

належав до священничого стану й держав зі сектою фарисеїв Майже два місяці боронив він твердині Йотапата перед римськими полководцями. Коли вже вкінці не міг довше вдержати ся, удав ся до табору Веспазіяна й здобув того ж ласку тим, що випорокував йому скоре цїсарське достоїнство. Також сподївав ся Веспазіян певно, що проворний Жид може йому придати ся, і справді служив йому Йосип часто опісля за персправника.

Коли в два роки опісля Веспазіян повернув до Риму, щоби вступити на цїсарський престїл, остав ся його син Тит і закінчив похід здобуттям Єрусалиму в осені 70. р. Його військова сила виносила лише 30—40 000 мужа. Вже в квітні зачав окружати місто. Властивий наступ звертав ся очевидно проти північного крила, якому бракує природного захисту. Флявій Йосип був при тім і в своїй книжці „Історії жидівської війни проти Римлян“ він полишив нащадкам зворушливий опис слїдуячого потім півроку.

Коли римський легїон, що стояв коло Еммаус получив ся з головною силою, удав ся Тит на площу Скопус, з якої можна було мати докладний вид міста й великої святинї. Тут збудував він укріплений табор для двох легїонів, що разом мали наступати. Пятій легїон окопав ся в иншій таборі поза першим. Десятий легїон, що прийшов з Єрихону, обсадив Оливну Гору.

Йосип описує тепер місто і його уклад. Де вже задля самої природи окопи не були відпорні на всякі наступи, там стояли потрійні мури. Він описує святиню й її красу, але особливо також страшенну незгоду й партійні боротьби безоглядних агїтаторів й тиранських демагогів, що тоді вели свою гру таксамо безсовісно, як сьогондї після 2000 лїт. Поміж ними найбільш визначали ся Симон і Іван. Перший мав під собою 10 000 здатних до збруї бунтівників з 50 офіцерами, до того ще 5000 ідумеїв з 10 офіцерами. Іван розпоряджав 6000 збройних мужів і 20 офіцерами. По його боці було ще 2400 зельотів, якими проводив Елеазар і Симон, син Аріса.

В той час, як провідники себе поборювали, був нарід по обох боках їх добиччю, а ту часть народу, яка не хотїла признати їх насильств, обі партії винищували. Симон держав горішню часть міста, великий мур аж до Кидрону і старий мур на схід від Силоа аж до одної палати, яка належала до Монобаца, короля Адїябенів за Єфратом. Він опановував також став і Акру, долішню часть міста; далї все аж до палати коро-

левої Олени, матері Монобаца. Іван заняв святиню й граничні часті, великий простір, далі Офлю й долину Кидрону. А коли часті міста, що лежали поміж ними, вигоріли, повстав простір, на яким вони могли себе взаємно поборювати. Бо ті внутрішні колотнечі й тоді навіть не устали, коли вже Римляни посунули свій табор безпосередно під мури міста. Горожанська війна шаліла далі й своє найбільше нещастя пережило місто, ще перед його здобуттям. Не потрібували аж Римляни його нищити, постарали ся про те вже внутрішні бунти; головним завданням Римлян було ті бунти здавити; знищення мурів було в порівнанні з тим дїточою играшкою. „Тому“, каже Йосип, „мусимо ми по справедливости приписати наше нещастя нашому власному народові“.

Мало тямущих бачило, куди це мусить завести. Виправа проти десятого легіону вправді пощастила ся, бо римські жовнірі відложили були оруже при копанню шанців. По змінній боротьбі легіон був примушений уступити. Але Тит бачив небезпеку. Скоро привів він нові когорти до великого наступу і серед великих втрат мусіли Жиди в неладі уступити. А сторожі на мурах Сиону думали, що це Тит уступає й вислали свіжі війська наперед. Римляни, що таксамо находили ся майже в розсіпі, мали багато труду, заки зібрали ся разом, сам Тит мало що не впав. Ще раз покинув десятий легіон своє становище, щоби дати полководцеві нагоду окружити й знищити преспокійно наступаючі юрбі Жидів.

Протинаступ під проводом самого Тита відкинув Ізраїльтян прожогом в долину Кидрону. Взято другий, середній мур, а цілий північний мур негайно зірвано. Але що Жиди все ще не хотіли здати ся, вислав Тит Йосипа до третього муру, щоби переговорював із замкненими. Йосип радив своїм землякам усильно прийти до розуму, щоби вратувати місто, святиню й самих себе; Римляни запевнювали їм при добровільній передачі всяку пощаду; довший опір є безхосенний, бо остав ще лише третій, найслабший мур; як що навіть той зможе оперти ся, то вкінці приневолить їх голод до здачі. Але всі намови були даремні; у відповідь на пересправника посипались глум і списи. Немногі збігці перейшли до Римлян і одержали свободу. Щоби прочих відстрашити, приказали Симон і Іван кожному підозрілому у втечі відрубувати голову.

Йосип подає тепер переражаючий опис страхїття, яким наповнилось небавом нещасливе місто. Голод шалів страшенно.

Ватаги бунтівників перешукували всі доми; хто мав сховане збіжжя, того вбивали, але також той, у якого нічого не знайдено, трапив життя, бо він надто добре заховав свої припаси! Хто ще добре виглядав, мусів йти під ніж, бо він очевидно назбирав великі засоби поживи, через нелюдські тортури вимушувано признання. Лише кого нужда винищила, був безпечний перед убійчою крицею, але падав жертвою голодової смерті. Нічю підсували ся бідні аж до римських передніх сторожей, щоби шукати їдомого зілля, хто вертав домів, того знову рабували провідники ватаг. Прочі попадали в руки римським кавалерійським стежам, які щораз то ближше підходили. Тит не мав досить людей для стереження полонених; денно приводили їх около 500, їх прибивано на хрести напроти мурів міста, як для перестороги. З дикою радістю виконувала римська жовнірка свій катівський уряд, „доки скількість їх не була так велика, що бракувало місця на хрести для тіл“. Несповна перед сорок літами зготовили батьки тих самих Жидів ті самі страшні муки Чоловічому Синові; тепер висіли зігнилі трупи їх синів на безчисленних хрестах перед Єрусалимом й ширили страшений сморід над божим містом. Але збігців ставало чимраз більше; вони воліли скору смерть на хресті, чим довгі муки голодової смерті. Тит вислав горстку полонених з відрубаними руками до Єрусалиму, як доказ на те, що тільки невільників мучать, а збігці виходять вільно й велів провідників ще раз напімнути, щоби відступили від свого божевілля. Все надармо!

Тепер спрямував Тит свій наступ також на південний і східний фронт і тим згасла остання іскра надії для обляганих. Тепер вже скінчило ся запровіянтовання зпоза мурів. Цілі родини помиралі з голоду. „Але мучення й нищення внутрі йшли далі. На вулицях і по домах лежали купи трупів; чого вже не можна було погребати, те кидали почерез мур в долину. На своїх вивідках бачив Тит те страхіття; повен відрази заломлював руки й закликав богів на свідків, що се лиходійство не з його вини. Надармо тягли римські жовніри мішки збіжжя аж під мури, щоби перемовити обляганих. Надармо просив їх Иосип щораз то наново здати ся. Провідники затвердли в своїм опорі; в такий чи інший спосіб вони були певні своєї смерті.

Щоби зробити кінець страхіттям, загострив Тит облогу аж до крайности і взяв вкінці місто приступом. Сам полководець вдер ся на чолі відділу до святині, якої багатство й красота ввели його в подив. Тит хотів уратувати святощі, але вже

стояли двері святині в полумінні, пожегу не можна вже було здавити, „і так згоріла святиня проти волі Тита“. Йосип підносить дивний випадок, що святиню спалили Римляни в тім самім місяці і тім самім дні, що колись Вавилонці. Від її збудовання Соломоном аж до збурення в другім році володіння Веспасіяна минуло 1130 літ 7 місяців і 15 днів, а від його другого відбудовання Гагаєм підчас правління Кира 539 літ і 45 днів.

Підчас пожегу святині залили жовніри ціле місто. Нікого не щадили навіть старців і дітей. Кров текла вулицями. Оклики страху і смерті та стони перемішувалися з розриваючими серце наріканням задля втрати святощів. Хто міг би тут ще жити! Крізь звалища мурів святині плило золото жовточервоною струєю. Нищено магазини, одяги жреців і святі посуду неоціненої вартости. Із середнього подвір'я святині кидалися купи переляканих Євреїв до зовнішнього, щоби шукати спасення в лабіринтах міста; п'яні побідою, римські відділи витинали їх в пень. 6000, що заховалися в укритім закутку святині згоріло до тла. Йосип оповідає, що якийсь ложний пророк був причиною їхньої погибелі. „Він проголосив того самого дня, що Бог приказує їм удатися до святині, де одержать чудесний знак задля їх освободження. Тирани підплатили велику кількість ложних пророків, які мали вмовити в нарід, що свого визволення він може ждати лише від Бога. Тим хотіли здержати людей від втечі і приневолити до витревалости. Хто в біді, той піддається легко такому туманенню. Так дався цей нещасливий нарід перемовити ошуканцям, які навіть Бога обрехали і не звертали уваги на замітні знаки й остерігаючий голос Бога, що віщували скору погібіль“. Бо от як звучали невідомі ще Йосипові слова остороги Спасителя: „Бережіться ложних пророків, що приходять до вас в овечій кожі, а є грабіжними вовками. — Бережіться та не давайтеся зводити. Бо багато буде приходити в моє ім'я і говорити, що це я і що час вже надійшов. Не йдіть за ними“.

Військові відзнаки Римлян збиралися довкола горючої святині, а жовніри видавали оклики радости в честь Тита як імператора. Жидівські жреці протискалися до нього й благали пощади. Але Тит відповів, що їх звання наказує їм погинути разом зі святинею. Після того їх убито.

Тепер вкінці прийшли післанці від Симона й Івана просили устних переговорів. Тит дожидав їх на зовнішнім подвір'ю

святині. Провідники Жидів зібрали ся з останками свого війська по другім боці моста. Через свого перекладчика сказав Тит сильну, карну промову до зводителів народа. Підчас несупокоїв в Римі, після смерти Нерона, вони приготувляли війну. Коли його батька вибрано цісарем, вони не завагали ся роздути полумя бунту. Замість побажати щастя новому цісарю, вони проголосили себе ворогами Риму, зворохобили своїх одно-вірців по той бік Євфрату і вибудували нові мури довкола Єрусалиму. „Відтак прийшов я сюди, проти своєї волі, висланий моім батьком і переняв з болем його поручення. Коли я почув, що нарід склонюєть ся до мира, я тішив ся. Я упоминав вас, заки ще зачала ся боротьба, щоби ви відступили від своїх замислів. Я щадив вас ще довго опісля, коли ви вже бороли ся проти мене. Нерадо звертав я мої обложні машини проти ваших мурів. Після кожної побіди, старав ся я наклонити вас до мира так, наче би я сам був побіджений. Коли я зблизив ся до вашої святині, я ще раз відказав ся від воєнного права й напімнув вас, щоби пошанували ваші власні святощі. А тепер ви, нікчемні, хочете устно зі мною пересправляти! Навіть в тій вашій найостанніщій нужді, ви не хочете признати, що потребуєте ласки, ви нікчемні! На чім опираєте свої вимоги? Чи ваші відділи не погибли? Чи святиня не спалена? Чи ж ваше місто не є в моїй власти, а ваше власне життя не в моїх руках? Чи ви все ще вважаєте хоробрістю вмирати? Та пощо далі тратити час на розмовах про ваше заслплення! Коли ви зложите оружжя й піддасте ся, дарую вам життя й буду поводити ся, як лагідний батько. Тільки непоправних діткне справедлива кара; прочих буду щадити“.

І се предложення Тита Жиди відкинули; вони посміли ставити умови, наче побідники: зажадали, щоби всім їм без виїмку з жінками й дітьми дозволено вийти в пустиню. Тепер вичерпала ся терпеливість Римлянина. Ніякої пощади більше! На ново блиснув меч проти бунтівників. Місто цілковито сплюндровано, спустошено й спалено до тла й небавом стали ті вулиці, по яких ходив Ісус, тільки курним румовищем. Флявій Йосип обчислює мертвих підчас облоги на один мільон і 100 000; більшість з них прийшла до Єрусалиму доперва на свято пасхи. Се число, розумієть ся, перебільшене. 97 000 мало попасти в полон. Хто прийшов без оружа, ратував своє життя. Найбільші й найгарніщі мушени були призначені до тріумфального походу, прочих, оскільки ще не мали 17 літ, вислано до копа-

лень в Єгипет, багатьох також відставлено до провінції, де брали участь в театрах глядіяторів, йшли на поталу диким звірям. Людей, низше 17-ти літ, продавали як рабів. Одного із провідників народу, Івана, засуджено на доживотну вязницю, другого Симона вели зі шнуром довкола шиї в тріюмфальнім поході по Римі, відтак затягнули його на форум, де серед радісних окликів населення його вбито.

При цім збуренню Єрусалима Римлянами в 70. р. не остав ся із святині Ірода камінь на камені. На її місці збудовав Адріян опісля святиню Юпітра, а недалеко святої скали поставив пам'ятник, що представляв самого цісаря на коні. Оця святиня і статуя їздця були ще заховали ся, коли перші християнські паломники відвідували Єрусалим.

23. Омарова мошея.

Мошею Куббет ес-Сахра, що опановує сьогодні площу святині, збудовав, як говорить кувейтський напис у середині, в роках 684—691 дев'ятий халіф Абд-ель-Мелік. Його імя пізніше видряпано та поставлено на його місці імя Абдуляг-ель-Мамуна, сина Гарун ель-Рашіда, дуже незугарне сфалшовання, бо забуто змінити число року! Франки звали її Омаровою мошеєю, оця фальшива назва принята ще сьогодні загально. Хрестоносці перемінили будинок у християнську церкву, Templum Domini, та поставили в середині на голій скелі п'ятформу з вівтарем і хрестом. Султан Салядин, що в 1187. році відібрав християнам Єрусалим, відслонив назад скелю, відновив копулу, що походить з 1022. від Гакіма, та украсив загалом цілу мошею; золотий напис славить його пам'ять. З пізніщих султанів причинив ся найбільше до удержання божого дому Сулейман Пишний. З верха і в середині це перла ісламітської будівельної штуки та побіч Мекки найбільша святість Магометан.

Мошея здіймаєть ся на високій на три метри скельній плиті, на котру ведуть сходи. На північно-західнім розі стоїть судище Магомета, три стовпи з архитравом. З його вершка мають у судний день спускати ся терези з душами померших, що перейдуть сюди щасливо по мості, який має складати ся з одніського кінського волоска та лучити буде Оливну Гору і Магометове судище.

На східному боці мошеї видно малий кіоск-святиню, звану Куббет ес-Сільсілег. Вона виглядає, як поменшене наслідування великої мошеї, але складається тільки з одної копули та сімнадцяти стовпів, які всі сімнадцять разом можна видіти з кожного місця; вони так усталені, що творять шестикутник в одинацятикутнику. Сам Абд ель-Мелік мав придумати таку архітектонічну іграшку.

Велика мошея складається з трох частей, осьмикутної спідньої будови, вальцеватої верхньої і з копули. Кождий бік спідньої части довгий на двадцять метрів та від плятформи на п'ять метрів у гору виложений мраморними плитами. Де вони кінчаються, там починається прегарний голубий фаянс, яким Сулейман Пишний казав покрити поверхню муру. Довкруги йде фриз із слів корану арабським письмом, що з погляду мистецтва робить найвище вражіння. У вісьмох мурах є лукові вікна і чотири брами; ці останні зуться: райська, західна, південна і Давидова.

Із осліплюючого соняшного світла, що тремтить над Гарамеш-Шеріфом, вступаємо у холодну чудову темряву велитенського притвору святині і око мусить хвилю призвичаїти ся до темноти, заки зможе обняти пориваючу пишноту в середині. По середині серед вісьми мурів підіймається, на два метри понад мраморною мозаїкою підлоги, свята скельна плита, довга на вісімнадцять метрів і широка на тринадцять; окружає її пестро мальована деревляна огорожа. Поміж зовнішнім муром і скелею йдуть два концентричні ряди різнобарвих, порфірних, мраморних і гранітних стовпів. Двадцять чотири стовпи зовнішнього ряду є нерівної висоти, їх підстави і головки різної величини; лучить їх архитрав з гарним луковим склепінням. Стовпи внутрішнього ряду двигають увесь тягар вальцеватої верхньої будівлі мошеї. Її внутрішня стіна вкрита византійською мозаїкою з 6. і 15. віків та золотими написами з корану. На вікнах скляна мозаїка. Склепіння копули ясніє від золота і красок, зверху воно покрите оловом. Здовж внутрішнього перстенья стовпів йде мистецько викувана залізна огорожа, робота ще хрестоносців з 12. віку. Чотири двері в ній провадять до святої скелі Сахра, що по всякій іморівности двигала колись віттар для палення жертв старої жидівської святині. Малий золотий кіоск береже слід у скелі, що має походити від ноги Магомета, по думці хрестоносців Ісуса. У тім же кіоску хоронить ся волосся з бороди Магомета, а також пра-

пори його й Омара. З цієї скали скочив Магомет на своїм чудеснім коні Ель Барак на небо, тут же має стояти в день страшного суду Господній престіл. Скала мала слідувати за пророком підчас його небесної мандрівки, але увірвала ся і висить з того часу у воздуху, та творить під собою печеру, в яку заводять священники зі свічками і смолоскипами. Тут стоїть вівтар Давида і Соломона, Авраама й Іллі. Кождий звук звенить у цій печері глухо; отже думають, що поза нею або побіч неї мусять бути ще інші печері. Але дотепер не уряджувано пошукувань. Єрусалимські Жиди переконані, що святі посудини їх святині криють ся ще десь під Гарам еш-Шеріф. Тому не заходять вони сюди ніколи, щоби несвідомо не стати на найсвятіше; бо тоді мусли б вони вмерти, заки рік скінчить ся.

Коли б це каміння вміло говорити, скільки дива могло б воно розказати! Бо багато з матеріалу мошеї, з стовпів, підстав, головок і. ин. є давнє та прикрашувало вже притвори святині Соломона, Серувавеля, Ірода й Гадріяна. Може голови диких звірів гляділи з котрого з тих старих капітелів на короля Соломона, коли він при першій посвяченню святині клячав перед Господнім вівтаром і, здіймаючи руки до неба, кликав голосно: „Слава Господеві, що дав супокій народові Ізраїля!“ Може бризкала на ці стовпи спливаюча із бронзового вівтаря кров 22 тисячів волів і 120 тисяць овець. Може ті стовпи, що двигають тепер копулу, з вершка якої блищить тепер півмісяць над містом Давида, стояли у тій колюмнаді, про яку у звязку з зимовим посвяченням святині говорить ся: І Ісус ходив подеколи до святині у Соломоновий стовпоходор“. А може деякі із каменів, що є тепер у пишній Омаровій мошеї були колись складовими частинами Іродової божниці того дня, коли один учень сказав до Ісуса при виході із святині: „Учителю, глянь, що за каміння і що за будівля“, і відповів Ісус: „Не остане камінь на камені, щоб не був зруйнований“.

Коли перед 1230 роками Абд ель-Мелік будував мошею, було його діло улекшене дуже численними останками жидівської і римської святині. Він і його будівничі вміли отсі відломки злучити з новою будівлею в одноцільний мистецький твір, котрий викликає у чужинця зовсім инше почуття миру й спокою, чим стрійні лябіринти церкви Гробу.

Безпосередно на південь від Куббет ес-Сакра підносить ся на південному мурі площі святині Месджід ель-Акса, т. зн. мошея, найбільш віддалена від Мекки. Вона збудована на

тім місці, де Юстиніян збудував був пишну базиліку в честь Божої Матері і то в части з тогож самого матеріялу. Сюди завів Бог Магомета з Мекки за одну ніч. Омар перемінив базиліку на мошею.

Її нутро розпадаєть ся на сім нав, з яких середня найширша. І тут тойсам достойно поважний смак Магометанина, що оминає всяку непотрібну прикрасу. На право від хорів стоять два стовпи побіч себе так тісно, що лиш з трудом можна протиснути ся між ними. Кому вдаєть ся те, тому царство небесне запевнене! Від пильного вживання ці стовпи витерті чисто.

24. Жидівський мур плачу.

Сім брам лучить площу святині з положеним на захід містом. Одна з них провадить на вулицю короля Давида. Але ми скручуємо поміж дві старі хлопчачі школи з часів хрестоносців і султана Салядина в поперечну вулицю, вузку та круту, стрімку й камянисту, що переходить часами в сходи та біжить поміж нужденними, брудними мешканнями Мароканців і інших Африканців аж до жидівського муру плачу, зверхнього боку одної частини муру на площі святині.

Тут відкриваєть ся перед нами пориваючий вид. Жиди й Жидівки стоять, оперши чоло і руки на велитенських брилах шорсткого муру, і плачуть та нарікають задля минулої величі свого народу, занепаду святого міста і збурення святині. Тут стоять чорнобороді Жиди у витертих криसानях та довгих споловілих кафтанах та бурмотять невтомно свої молитви і жалібні пісні. Еспанці, яким остало ще дещо з їх вродженого достоїнства, листкують знищені молитовники. Старці сидять на голій землі лицем до муру і жінки плачуть, сховавши обличчя в хустки. Шо вечора приходять вони сюди по цілоденній праці і трудах, а особливо у вечір перед великими святами. Як тільки зберуть ся, зачинаєть ся жалібна музика їх перемінних молитов. Кантор (перший співак) просить у Вічного милосердя для Сиону; „Збери дітей своїх в Єрусалимі!“ кличуть прочі. „Хай прийде скоро знов царство до Єрусалиму“, молить ся тамтой; „потіш тих, що оплакують Єрусалим“, звучить відповідь. І кантор пригадує зібраним причину їх жалоби, про зруйновану святиню, збурені мури та минулу велич жидівського народу, про його великих мужів, його спалені скарби, його непостійних жреців та його королів, що погорджували Господом Богом.

Так стоять вони плачучи від півтори тисячки літ та зрошують каміння своїми сльезами, відділені могутнім муром від Святая Святих, в якій колись стояла пишна скинія свідінія та димив ся жертвенний вівтар на скелі. Вже Венямин з Туделі, що в другій половині 12. віку навідав Палестину й Персію, згадає у своїм описі подорожі цей зворушуючий звичай. Але як вони не просять і кличуть, та відповідь не находить. Колиб вкінці замовкли жалібні звуки та засохли потоки сліз!

25. Via Dolorosa.

Зі всіх достойних місць Єрусалиму ніодно не робить глибшого вражіння, як Via Dolorosa, страсна дорога. Хоча й девятнацять віків кинуло вже непроглядну заслону на топографічні відносини святого міста, і може нові покоління перенесли на нові місця дорогу, якою Син Чоловічий йшов аж до підніжжя хреста. Бож і сам міський мур змінив своє положення; теперішній має ледви 380 літ і має мало спільного або й цілком нічого зі своїми попередниками. Ніщо не дасть ся певно доказати. Невідоме ні положення преторії, резиденції намісника Понтійського Пилата, ані теж місце правдивої Голготи, на якій поставлено хрест. Через те й страсна дорога, що лучить оба ці місця, ще більше непевна. Але теперішні сторожі святих споминів прийняли деякі площі й вулиці за найбільш правдоподібні і так мусить паломник вдоволитись тим, щоб іти за ними.

Коли вийдемо до Єрусалиму від брами Степана і підемо в долину вулицею Сітті-Марям, то доходимо небавом до досить великої казарми, що лежить ліворуч. Відкрита дотепер вулиця переходить тут у луковий коридор; при виході з нього стоїть немов на сторожі старий, байдужний мінарет. Його основи збудовані з могучих тесаних камінїв, що мають походити ще з замку Антонія, що його вибудував був Ірод на старих укріпленнях; їх місце займає, бодай вчасти, згадана казарма.

На право, якраз напроти, стоїть францішканська каплиця. Її збудовано в 1838. р. на спомин бичовання Ісуса. Черці показують під вівтарем стовп, до якого мав бути прив'язаний Ісус.

Недавно викопано тут частини старого римського камяного бруку; його вапнякові плити на метер довгі і на стопу грубі. Тому й думають, що це те місце, про котре каже Йоан: „Вчувши те слово, Пилат випровадив Ісуса та сїв на судище на місці що зване Лігостратос, а по єврейськи: Гавата.

Це є перша стація: „Ісуса засуджують на смерть“, і тут починаєть ся *Via Dolorosa*. Тут видовище найбільшої драми у світовій історії, бо ніодна инша подія не мала глибшого впливу на розвиток людства. Із цього місця розпочав Ісус найтяжчу мандрівку, яку колинебудь перебував смертний чоловік і від двох тисяч літ йдуть незлічими паломники його слідами.

Але ж тепер лежить *Via dolorosa* в палкому серпневому сонці пуста й порожна. Християнський світ веде війну. Народи, віра котрих названа іменем Спасителя, знають ще тільки одну ціль взаїмного знищення.

Отже тут підняла ся велика рада, священники, книжники і старшина народу звязали обжалуваного, запровадили до палати намісника та передали його Понтійському Пилатові. І звідси втік Юда, як побачив, що продав кров неповинну, кинув срібняки геть у святині і повісив ся.

Жиди не заходили самі в палату намісника, щоби не зачистити ся. Тому Римлянин вийшов був до них і спитав, яку жалобу мають проти Назорея. „Коли б він не був лиходій, ми б не були його передали тобі“, так звучала зухвала відповідь. Пилат же відповів: „Візьміть його й осудіть по вашому закону!“ Вони ж сказали: „Нам не годить ся вбивати нікого. Він бунтує нарід, заборонює платити цареві данину і каже, що він Христос, цар“.

Пилат вернув назад до палати і спитав Ісуса: Ти еси цар жидівський?“ Відказав йому Ісус: „Царство моє не від цього світа“. І знов спитав Пилат: „Так ти таки цар?“ І дістав відповідь: „Ти кажеш, що я цар. Я на це родивсь і на це прийшов у світ, щоб свідком бути правді. Кождий, хто від правди, слухає мого голосу“. — „Що таке правда?“ спитав Пилат, здвигаючи плечима. А Жидам на дворі сказав: „Ніякої вини я не нахожу в ньому“.

Коли ж почув, що Ісус родом із Галилеї, післав його до Ірода, якому підлягала ця провінція. Ірод тішив ся, що бачить чоловіка із Назарету, про якого багато говорять, і буде свідком його чуд. Але ж обжалуваний заховав теж і супроти нього непроникливу мовчанку й Ірод та його двораки прилучились теж до верескливих насмішок жидівської товпи. На сміх казав убрати його в рід королівської одежі та післав його назад до намісника. Пилат й Ірод були дотепер ворогами; з того дня стали приятелями.

Римський прокуратор не мав сумніву, що має перед собою невинного чоловіка та що тільки його вплив на нарід викликав був страх і ненависть священників. Тому й хотів його ратувати, а що Жиди перед Пасхою мали право просити визволення одного в'язня, звернувшись до народу з питанням, чи хоче мати ув'язненого розбійника Варраву чи Ісуса, царя жидівського. Жреці і старшини намовили нарід, і затуманена товпа закричала: „Геть возьми цього і видай нам Варраву!“ А коли Пилат запитав, що має зробити з царем жидівським, заревіли всі: „Розпни, розпни його!„

Щодня ходив він було поміж ними, гоїв їх рани, усмиряв болі, сушив їх слези, не струтив нікому ні волоска з голови. Але психологія маси досягнула тут свій великий, всесвітньо-історичний тріумф. Римлянин, якому життя одного Жиди було байдуже, подався перед необчислимою пристрастю розюшеної товпи взад і казав Ісуса бичувати. Жовніри втрутили його в сіни палати, здерли з тіла одіж, накинули на плечі багрянцю, дали йому тростину в праву руку та всадили на голову терновий вінець. Потім падали серед грубого сміху перед ним навколішки, насміхалися з його та били по щоках і по голові так, що кров спливала довгими краплями з кільців тернового вінця на брови й шию.

І знов вийшов Пилат до народу і впевняв, що не знаходить вини на цім чоловіці з Галилеї. Потім казав вивести Ісуса в терновім вінці і багрянці, та, показуючи на його, сказав: „Ессе homo! (це чоловік!)“. Але цей вид, що міг був зм'якшити каміння, не викликав ніякої іншої відповіді, лиш повен ненависти крик: „Розпни, розпни його!“ Пилат відповів: „Возьміть і розпніть його. Бо я не нахожу вини в ньому“. А Жиди відповіли: „Після нашого закону він мусить умерти, бо він вчинив себе Сином Божим“.

Пилат все ще вагався. Але Жиди кричали чим раз дуще: „Коли його пустиш, не еси друг кесареві. Всякий, хто царем себе робить, противить ся кесареві“.

Тоді злякався Пилат, а побачивши, що не зможе вдіяти нічого проти рознузданої товпи, вважав наймудрішим вволити волю жрецам і товпи. А щоби перед сучасністю й будучністю скинути з себе відповідь за це вбивство, він обмив перед народом руки і сказав: „Я не повинен крові цього праведника“. Із тисячі грудей відповів йому крик: „Кров його на нас і дітей наших!“

Тоді римський намісник уласкавив Варраву та передав Ісуса Жидам на розпяття.

Трицять сім літ після цього виріс довкруги нещасного міста ліс хрестів, почулись божевільні оклики болю та смертне харчіння незлічимох жидівських бранців, що гинули серед мук римських жовнірів, і ангел помсти кликав: „Кров його на вас і на діти ваші!“

Низше сходів, що ведуть до казарми, є друга стація, де після переказу засудженому Вчителеві вложено хрест на плечі. Трохи далі на право є монастир французьких сионських сестер. Тут стоїть т. зв. лук Ессе homo, мабуть останки римського триумфального лука. По обох його боках стоять два менші луки; південний зпоміж них зруйнований, а його місце займає тепер магометанський захист для паломників з Індій і центральної Азії. Північний вмурований в церковні хори того монастиря та творить величаве тло для вівтаря. Побожні сестриці впевняють, що тут стояв Ісус, коли Пилат передавав його каттам, і на доказ цього показують дальшу частину згадуваного вже римського камяного бруку. На цих камяних плитах вириті чотирикутники; вони мають походити від жовнірів, що стерегли засудженого царя жидівського та скорочували собі нудний час служби грою в кістки.

Трохи далі на схід *Via dolorosa* переходить у вулицю, що йде від брами Дамаску. Тут праворуч стоїть захист австрійських паломників. Звуки веселої військової музики доходили з його подвірря для розвеселення лежачих там хворих та виздоровлюючих.

На ліво монастир уніятських Вірмен. Тут ми скручуємо та йдемо малий кусень на південний схід. Тут є третя стація, де Ісус впав до долу під тягарем хреста. Висунений до вулиці дім зветь ся „дім багача“, а недалеко стоїть хатина Лазаря. Тут на ліво є четверта стація, де Ісус зустрів ся з матір'ю. Кілька кроків далі ми скручуємо на право та йдемо на захід у гору вулицею Тарік-ес-Сараіль. Напис на розі означає п'яту стацію, де Симон Киренейський взяв від упадаючого мученика хрест. Вид вулиці з підпорами й луками дуже гарний. На розі одного дому на ліво видно мале заглиблення; по думці побожних має він походити від Ісусової руки.

Тепер підіймаєть ся вулиця в гору і незабаром стоїмо перед хатою Вероніки, що подала переходячому Спасителю хустину до поту, гарна легенда, про яку одначе євангелія нічого

не згадують. Хата впрочім цілком модерна, тільки основні мури з часів хрестоносців.

Тепер треба йти під луковим склепінням в гору по сходах. Там, де вулиця Хан-ес-Сейт перетинає нашу дорогу, є сьома стація, *Porta iudicaria*, брама справедливости, через котру Ісуса виведено з міста і де він ще раз упав під тягарем хреста.

Далі в гору сходами доходимо небавом до пруського Шпиталю Йоанітів з його характерним орденним хрестом, а недалеко від нього грецький монастир Ст. Каральомбос. Чорний хрест в його мурі означає осьму стацію, де Ісус говорив до дочок Єрусалиму.

Тут кінчить ся зовнішня частина *Via dolorosa*, що зникає тепер поміж хатами та виринає знов у церкві Святого Гробу. Про останні стації її я згадував уже в одному з попередніх розділів.

26. Саранча.

Великі війни не приходять ніколи самі, товаришать їм все чума і голод, невдалі жнива, дорожня й багато иньшої нужди.

Же в описі моєї подорожі до Багдаду розказав я дещо про саранчу на берегах Євфрату й Тигра. Вони належать там до щодених явищ. Араби виринають їм крила й ноги, печуть їх над вогнем і їдять, зовсім так, як Іван Хреститель, що засолоджував ще цю потраву диким медом. Такими масами, що винищують засіви, виступають вони лише в деяких часах, коли розмножать ся в надто великій кількості. Проти їх знищень мають тамошні жителі заклинання й амулети; саранча живе в численних арабських приповідках.

Хто читає звістки про саранчу, подані в старім завіті, думає часом, що вони переборщені. Але те, що діяло ся в 1915. р. в Сирії й Палестині, потверджує правдивість тих описів навіть у подробицях. Сучасне покоління вже певно ніколи більше не переживе чогось подібного. Бо отсе нещастя повторюєть ся, як здаєть ся, тільки що 40—50 літ, передостаннє було, поминувши малі місцеві знищення, — в 1865. р.

Вкінці лютого 1915. р. вернув Карло Лярсон, один із шведських членів американської кольонії Єрусалиму із подорожі в юдейські гори й розказував, що бачив рої саранчі, які затемню-

вали сонце! Заки їх ще можна було бачити, було чути, як наближується голосний шум. Подібні звістки надходили з усіх усюдів й наповнили неспокоєм мешканців Єрусалиму.

Одного дня в березні соняшне світло справді померкло й на час зовсім зникло: чорні хмари саранчі дійшли аж до святого міста! За ними десятками тисяч слідували бузьки, яким знаменито жило ся. Бузько це найгірший ворог саранчі і тому називають його Араби абу-саад, т. зн. батько щастя.

Саранча надійшла із північного сходу й летіла хмарами на південний захід. Охота до мандрівки вроджена їм й дотепер невияснена. Як видається, причина їх грабіжних походів не в браку поживи. Їх науковою назвою є *Schistocera peregrina* і *Acridium peregrinum*; обі назви вказують на охоту до мандрівки. Подибати їх можна в Азії, також в Африці й Америці.

Кілька днів летіли вони понад Єрусалимом і вишукували зелені, урожайні місця. Ізза сильного південного вітру вони спускали ся в долину і ждали, аж поки не настав спокій. Відтак продовжали знову ту свою подорож до невідомої цілі в тім самім напрямі. Але де вони тільки прийшли, виглядало так, наче би край був знищений пожегом.

Тіністі колись дерева стояли без листя голі, наче серед зими. А однак та шкода, яку заподіяли комахи була ще незначна в порівнянні із тим, чого опісля dokonало їх потомство. В деяких околицях з'організував ся наряд на приказ властей до розпучливої, але даремної оборони. В Вефлеємі й прилежних селах муців кожний мущина знищити означену кількість саранчі. Цілими тонами заганяли їх до старих криниць і ровів і прикривали їх землею. На побережжю Середземного моря вони здержали ся. Але мільярди із них полетіли за далеко, впали в море, а прибій хвиль викинув їх знова на сушу, де з них потворили ся цілі вали, що висохли на сонці і служили німецьким купальням за опал.

Щоби взяти участь у великоднім святі Самаританців, поїхали тоді Лярсон, шведський американець Лярс Лінд і американець Джон Д. Гвайтінг долинами поміж Бетель і Гаріцім. Там попали вони на безчисленні рої саранчі, що злетіли на землю, щоби скласти яйця. При кождім кроці, який подорожні робили, тріскали й хрупотіли комахи під їх підшвами. Коли в пять днів опісля відбували ту саму дорогу, не було вже із саранчі ні сліду. Самички заховали свої яйця в землі — на кожду одиницю припадає їх около сотні! — і полетіли далі; не знати

куди, але певне, щоби скоро загинути. На глибину кількох сантиметрів була вся земля засіяна яйцями і сім'я дозрівало в землі. 19. квітня видали турецькі власти розпорядок, що всім муштинам від 16—60 літ приказував зібрати по пять кільограмів саранчі — крапля в морі, бо ж в кождім квадратнім метрі було о́коло 75 000 яєць!

Коли ще мешканці краю, а попереду їх американські поселенці і мешкаючі поміж ними Далекарлійці, заходили ся коло нищення яєць, наспіла вже вістка, що Сарон і горбки та гори на заході зачинають роїти ся від личинок. Вони не були більші мурашок, росли одначе дуже скоро, скидали шкіру й пускали ся в рух. Вони робили ледви двіста метрів на днину й нищили по дорозі всю рогинність. Тим разом похід посував ся на північний схід, зовсім так певно й нестримно, як перше на південний захід.

Одного дня вони залили німецьку оселю коло Єрусалиму й околицю на південний схід міста. Блискуча водна дорога по-чорніла. Коні, вози й піхотинці вбивали безчисленні маси пажерливих насікомих, а дорожний пил був перемішаний з чорною, смердячою мазю. Залізничі не могли їхати під гору, бо рельси були наче оливою намазані. В виді личинок кишіли черви й порушали ся короткими, малими скоками, ціла земля здавалось рухаєть ся й хвилює, цей вид збуджував почуття морської хвороби.

Біліонами приходили вони з низів Сарону до юдейських гір і Єрусалиму й прямували безчисленними роями від гостинця попри американський консулят до брами Яфи. Живий рух піхотинців, їздців, караван і возів, який тут постійно панує, не відстрашував комах, вони йшли за тим самим таємним природним гоном, що пільні миши в своїх подорожах. Коли станули перед муром Сулеймана й дійшли до підніжжя вежі Давида, то видрапали ся аж на вершок! Але мабуть їхній інстинкт мусів їм сказати, що на вулицях міста ніщо не може заспокоїти їхнього голоду, для того обійшли місто й полетіли другою стороною простісько на північний схід. Було так, як каже Соломон в своїх приповістах: Саранча не має короля; а проте вилітає цілими юрбами.

Так лежав Єрусалим, як острів серед моря, що кишіло від саранчі. Ціла земля від Дану до Берсеби, від єгипетської границі аж до Таврії була залита. 28. травня, коли личинки перемінили ся в кукли, напали вони на гетсеманський город і знищили його зелень за несповна день.

Із ростинности не полишили й сліду. Огороди, гаї й виниці обїли до голого і на землі лежали галузки, як мертві вужі. На кождім фіговім листку пирувала саранча цілими тузинами і заки сонце зайшло, було дерево знищене з корою, галузям і галузками. Наперед знищили фігові сади і винниці, далі слїдували помідорові, помаранчеві й яринні городи та милеві мельонові поля. Насїкомі пожирали все з дуже малими виїмками тих ростин, які їм не смакували. Крами на овочевих базарах і торги стояли пустою.

Нарибок саранчі перелазив почерез мури й далі на подвірря й у доми, так, що мешканці мусїли втікати. Що було до їди, те ховали й замикали. Також доми американської кольонїї були виставлені на цю язву; годї було схоронити ся в кімнатах так, щоби не захопити саранчі поза шию й під сорочку. Якась дївчина, що короткий час побула на дворі, принесла в своїх спідницях 110 штук саранчі до дому!

З хустками й прапорами, видаючи переразливі оклики, заганяли поселенці своїх мучителїв в рови, засипували їх поспїшно. По кількох годинах вони перемиїнували ся в гнійну масу. Із дощок і плит змїтали їх в мішки, які треба була щораз то змїняти й випорожнювати. Один старий фелях, що тут же стояв і придивляв ся, сказав, що це даремний труд поборювати „військо Аллага“.

Пажерливість тих звірят ненаситна. В браку поживи взаїмно себе поїдають. Вибирають якусь жертву, відгризають їй ноги, тоді голодний рїй кидаєть ся на безпомічного. Таксамо падуть їх жертвою мурашки і иньші комахи; вони добувають вулії і наїдають ся до смерти бжїл і меду. Вже над Тигром бачив я, як вони купами гинули, попоївши до сита здохлих верблюдїв і коней. А в Єрусалимі оповїдали, що саранча навіть очи виїла одній малій дитинї!

З початком червня в ланцюгу перемін наступила нова стадія. Кукли скидали шкіру, протискали ся й вилазили зі свого старого одягу. На соломі або одїнню, на яким комаха сидїла, залишуєть ся тільки шкіра; навіть антенни, вусики, відновлюють ся; покинені виглядають як пара порожних рурок. Перемїна наступає в шести, найвище десяти мїнутах. Лярсон зробив із того пятьдесят і вісім знімок, які в своїм родїї є унікатом. Вогкі крила вони випрямлюють і приводять до порядку при помочі задніх лапок, аж доки вони не приберуть властивої форми, придатної до лїтання. Нова комаха є двічі більша від старої:

протягом кількох мінут вона незвичайно виросла! На думку кольоністів полягає це в тім, що кукли більше стиснені, а нова постать тонша і слабша. Ніжні, ясні краски переходять в обох полів по кількох днях в червоне, в противенстві до попереду нападаючих роїв, яких самчики були ясно жовті, а самички брунатні. Умучені трудами переодягання, сидять нові сотворіння якийсь час тихо і набирають сил на сонці. Відтак летять на пробу, близько при землі, щоби спробувати свій літак. Вкінці зважують ся вилетіти на дерево, де вже сидять по декілька днів.

Відтак озиваєть ся таємний сигнал до мандрівки. Як би на даний знак усе підлітає. З початком червня наповнив ся воздух великими платками наче при сніговиці. Дув сильний південно-західний вітер, а мандрівка йшла на північний схід. Що з дерев або ростей попало їм в дорозі, те нищили безпощадно. Квіт олівних дерев обіцював в тім році дуже багате жниво; але ніщо з того не вийшло. Оливи, яка бідакам заступає мясо і масло, не можна було дістати за ніякі гроші. В християнських, жидівських і магометанських домах погасли лампади, а по церквах, перед святими образами панувала непривітна і незвичайна темрява. Коли відтак саранча полетіла далі, було так, як за часів пророка Йоїла: „Перед ними був край розкішним огородом, а після них дикою пустеллю“.

Коли Джемаль паша побачив образки Лярсона, післав багато відбиток до Царгороду. При помочі чарівного ліхтаря показувано їх у парламенті і цей признав зараз грошеву суму, яку розумний паша потребував для зменшення цього найстрашнішого нещастя. Таким чином довело ся моїм землякам, проживаючим в Єрусалимі Далекарлійцям, через своє зацікавлення до цього рідкого природного явища стати і в цьому часі нещастя корисними робітниками у Господній винниці.

27. Вефлеєм.

Дорога з Єрусалиму до Вефлеєму знаменита і йде через гарні поля юдейської верховини. Наперед спускаєть ся вона до врожайної долини Гінном на межі між Венямином і Юдою. Ця долина лучить ся відтак далі на схід з долиною Кидрону і тягнеть ся під назвою Ваді ен-Нар аж до берега Мертвого моря. Минаємо долішній став Гігону, де то жрець Садок і

жророк Натаниїл помазали Соломона на царя. На лїво від дороги показав мені мій земляк Лярсон дерево, на якому після побожної традиції повісив ся зрадник Юда. Праворуч лежать старанно плекані городи і віллі німецької оселі Темпляріїв і залізничий двірець, відомий всім паломникам, що приходять від Яфи.

Переїжаємо попри буйні поля на початку долини, що звільна опадає до саронської рівнини, а мій обзнайомлений з біблїєю товариш подорожі пригадує мені минулі події, що звязані з тими місцями. Але й теперішність звертає на себе нашу увагу. Тут тюпають малі каравани ослів з огірками, овочами і яриною на базар до святого міста. Там наближаєть ся пестре товариство подорожних Бедуїнів із глибин пустині, що їдуть до Єрусалиму на торг; їх жінки, вдягнені в темносині одяги, з незугарними прикрасами, що звисають їм на обличчя і ніс, сидять гордо на високих дромедарах, тіни яких падуть синявою красою на білий пил на дорозі. Інші верблюди, навучені полінами дров, ідуть звільна й повагом своєю дорогою, наче би числили свої кроки до Давидового міста. Оливні дерева по правому й лївому боці часто аж ясныві від порохів. Хвилю задержуємо ся при одній цистерні; на думку мого земляка тесане каміння її походить зі ставів та водопроводів Соломона на південний захід від Єрусалиму; її звуть „криниця мудрців“. Коли мудрці зі сходу йшли цею дорогою, щоби на приказ Ірода шукати новонародженого царя юдейського, згубили вони звізду із очей і мали безрадно задержати ся над цею криницею, щоб напоїти своїх верблюдів. Тоді у зеркалі води заблїсь їм звізда, вони були отже на добрій дорозі.

Лїворуч, недалеко від грецького монастиря Мар Еліяс, стоїть друга криниця, з якої мала пити Свята Родина в дорозі до Єрусалиму. У скальній печері напроти мав спочивати пророк Ілля, заки втік у синайську пустиню; пригадує на нього хрест вирубаний у вапняку. Звідси видно вже місто Вефлеєм на плоскім, хвилястім терені.

На південнім сході стоїть гора франків, де хрестоносці ставили останній завзятий опір проти ісламу. Там є теж Геродіом, гріб Ірода Великого, що трицять три роки виконував повірений йому Римлянами королівський уряд. Ставши із низького походження жидівським королем, він був жорстоким варваром, невільником своїх страстей та почував себе вищим понад правду й неправду. Мимо тисячних небезпек, що грозили йому постійно,

він дожив пізнього віку. Його син і наслідник Архелай справив йому величавий похорон. Принесено всі державні клейноди, щоб збільшити його блиск. Небіщик лежав вкритий багрянницею на золотих марах, прикрашених дорожцями на чолі мав діячем, на голові золоту корону, в правій руці скипетр. Всі римські війська, в краю взяли в боевому строю участь в поході.

Біля Тантур, де римо-католицький мальтанський орден має шпиталь і каплицю, лежить ліворуч від дороги горохове поле. Передання каже, що Син Чоловічий мав раз вранці рано переходити сюди сам один. На полі сів мужик. Зажурений, повен злих думок проти своїх сусідів, він не завважав промінного вінця довкруги голови Учителя тай тої любови до людей, що виглядала з його очей. На лагідне питання: „Що ти дієш?“ він відповів, не підносячи очей, сердито і грубо: „Та ж не сію каміння“. Коли ж посів дозрів, у стручках був сам горох із каміння. На памятку цього продають тепер півголі діти паломникам малії круглі камінці.

Ось простягаєть ся перед нами Вефлеєм, місто, що зовсім не було найменше під князями Юдеї та криє в собі найдорожчі спомини християнства, спомин, задля якого дзвонять всі різдвяні дзвони і який святкуєть ся і там, де ялиці угинають ся під снігом і де теплі вітри обвівають пальми. „Бо ось, я віщую вам велику радість, що зійде на весь нарід: бо вам народив ся сьогодні Спаситель, Ісус, Пан у місті Давида“.

Вефлеєм, „місце хліба“, Бет Лям у Арабів, мав перед війською 11 тисяч мешканців, майже самих християн, по найбільшій часті греко-католиків. Перше вражіння неприємне. На його зовнішнім краю блестять сям і там білі й пестрі віллі сирійських і арабських купців, що забагатіли тяжко в південній Америці та вернули назад, щоб окружити бідний Вефлеєм палатами без смаку. Їх назверхня пишнота закриває лиш бруд у середині.

Скручуємо в вузку вулицю. Мур окружає подвірря з криницею Давида. Звідси три герої, про яких розказує 2. книга Самуїла, приносили воду для Давида, коли він боров ся на рівнині Рефаїм із Філістимянами.

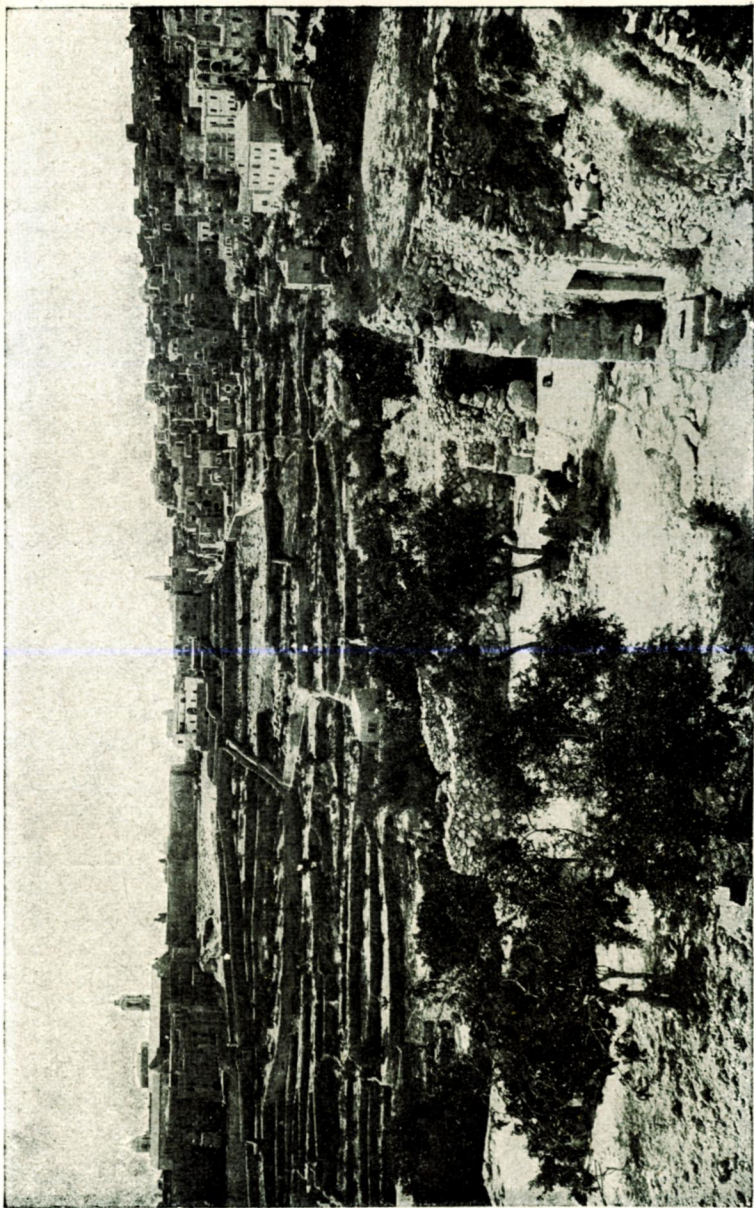
Церква Родження Христового на східнім краю міста прастара і дивно добре заховала ся перед впливом часу. Церква має стояти на місці, де родив ся Ісус; це передання сягає так далеко взад, що нема причини сумнівати ся в його певности. Уже в 330. р. Константин збудував тут базиліку, яку перебу-

дував мабуть Юстиніян. Пізніше не змінювано нічого в головнім пляні й архитектурі, про це свідчать описи паломників із ріжних віків.

Простий, одноцільний стиль в середині з маєстатичною силою робить пориваюче вражіння. Дві вузші бічні нави відділені від величезної головної нави чотирма рядами стовпів із червоних вапнякових монолітів з коринтськими головками. Церква не є склеплена, тільки накрита плоским дахом, а грубі сволоки вязання є незакриті. Стіни могутніх хорів прикрашені малюнками зі святої історії, а промінне золото іконостасу зраджує, що тут господарями грецькі священники на спілку з латинськими й вірменськими. Достойним отцям і тут теж таксамо тяжко погодити ся, як на Христовім Гробі. Коли Латинці положили були раз у призначенім для них місці килим, Греки відрізали ріг із нього тому, що він сягав у їх область! Право власности одного вікна було суперечне і через трицять літ снували павуки свої сіти, бо один другому боронив навіть мити вікно! Дперва побут Енвера паші недавно довів до того, що духовенство погодило ся що найменше що до миття вікна! Вірмени дістали з Царгороду дозвіл завісити на повалі ще одну лямпаду, Греки вважали це нарушенням своїх прав і взяли її геть. Пустий ланцюг висить ще сьогодня.

Святочна тишина царювала в цій велитенській церкві. Ніодин крок паломника не гомонів на витертих камяних плитах; крім кількох черців ми були тут самотніми гістьми.

Із хорів ведуть подвійні сходи півколесом в долину до холдної й темної каплиці з вертепом. Сям і там горить світло в лямпадах. Стаємо перед золотою звіздуо на стелі крипти з написом: „*Nic de Virgine Maria Jesus Christus natus est*“ (Тут з Діви Марії родив ся Ісус Христос). Зоря, що перед 2000 літ проводила мудрців із востока, стояла якраз над тим місцем, де тепер висить китиця лямпад ріжних сект. Вертеп, який показують, мраморний, над ним висить пять лямпад, за ними малий образ, що представляє Рождество Христове. Вівтар присвячений тром царям з Востоку. Тут на Різдво 1101. р. короновано Бальдуіна на короля, тут за мирних часів тиснули ся безчисленні паломники, особливо підчас Різдва. Тоді не можна найти собі дороги крізь темряву наповнену димом і чадом воскових свічок і гнотів. Вже за часів Константина пишалось це святе місце багатством і красою; і тепер воно є противенством бід-

Вифлеем.

Вертепна каплиця в Вєфлєємі.

Захист Милосерного Самаританина.

ноти, про яку говорить ся в словах: „І вона породила свого першого сина, і завила в пелени та положила в ясла; бо иншого місця вони не мали в гостинниці“.

У безпосередньому звязку з базилікою стоять монастир Францішканів і церква святої Катерини, з котрої ведуть сходи до продовження описаної щойно крипти. Ту є каплиця невинних, де на приказ Ірода убито хлопців та вкинено в криницю, яку теж показують. При світлі свічки дійшли ми до гробу Евзевія з Кремони, а далі до каплиці, витесаної в скалі, де похований св. Єроним. Його учениця Павля з дочкою Евстахією теж тут поховані. В одній більшій крипті далі в середині мав Єроним перекладати Вульгату. В иншій крипті остеріг Йосипа ангел у сні: „Встань, возьми дитину й його матір і втікай до Єгипту“.

Вийшовши знов на денне світло, ми пішли до осяяної полудневим сонцем близької молочної печери, що має мати чудесну силу. Старе передання каже, що, як Марія кормила тут раз свою дитину, впало на землю декілька крапель молока; тому й ідуть ще сьогодні матері сюди, щоби випросити для своїх дітей обильний корм; а навіть збирають тут порох зі стін і підлоги печери, печуть хліб з нього та продають вірним.

Кілька кроків далі на схід лежить те поле, де пастирі під час Христової ночі пасли свої череди. У сприяючій випадку бачимо їх там ще й сьогодні живих, одягнених, як і тоді, з палицями в руках, поміж білими вівцями, зовсім так, як у тій першій зворушливій історії, яку розказувала нам дітям наша мати; що року повторяєть ся вона під ялинкою та перевисшає всі инші оповідання своєю святою правдою та обіймаючою світ любовію

Місто Давида, що зветь ся Вєфлеєм, це теж видовище одної малої прегарної новелі, що в противенстві до марних плодів щоденної літератури лишаєть ся все рівно молода і невибаглива, рівно свіжа і чаруюча. Коли 3000 літ тому назад Наемі вертала з моавських гір до Вєфлеєму, супроводжала її невістка, молода, гарна Моавитянка Рут, що вже була вдовою. У Вєфлеємі почались були вже жнива і вбога Рут збирала слідом за жєнцями колоски на полі праведного Бооза. Вона стала його жішкою і праматірю Давида та прожила своє життя в цім місті, в яким мав народити ся Христос, як час сповнить ся. А з тераси дому Бооза вона могла щоденно оглядати в голу-бій далечі свої рідні верхи — моавські гори.

28. Прогулька до Яфи.

Дня 9. серпня поїхав я й мій приятель Лярсон возом до віддаленої на 70 кілометрів Яфи, Єрусалимської пристані.

Яфа, Йоппе у Греків, Яфо Старого Завіту, це прастаре місто, первісно фенікійська кольонія в країні Филістимян. Коли Соломон приготував будівлю святині, писав до його Гурам, король Тиру: „Хай же ж тепер мій пан пришле слугі своєму пшениці й жита, оливи й вина, про що він говорив. Тоді будемо рубати дерево на Ливані, скільки захочеш і будемо возити його морем до Яфо, але звідти мусиш ти сам доставити його собі до Єрусалиму“.

Перед війною привозили кораблі щорічно біля 20 тисяч паломників до Яфи і торгівля постійно зростала. В 1910. р. заладовано тут на кораблі помаранч на більш чим 45 мільонів марок. Населення тут біля 50 тисяч; з того 30 тисяч Магометан, 10 тисяч християн і стількиж само Жидів. Місто лежить амфітеатрально на скалі високій на 35 метрів у заглибленню побережжя.

Пристані не має, судна виладовують і наладовують на відкритім морі перед ланцюгом зі скал і піскових насипів, що тягнуть ся у деякому віддаленню від берега. У 1654. році засновано тут латинський захист на місці, де Симон кожемяка мав мати свою хату. Ще тепер показують те місце на стоці гори, недалеко від морської ліхтарні, „фаналія“, що й годить ся з 9. і 10. главою Апостольских Діянъ, де сказано: „І стало ся, що Петро остав довгий час у Йоппе у Симона, що був кожемякою“. — „Пішли людей до Йоппе і поклич Симона, що зветь ся Петром та є в гостинниці в Симона, що має хату над морем“. Це звичайна камяна будівля, не дуже то стара, серед мальовничого хаосу більш або менш старинних домів.

На його даху стояли два турецькі офіцери та обшукували на перемену далековидом горизонт. Вони так гарячо займали ся своїм ділом, що не помітили зовсім нашого приїзду. Вони ждали очевидно на приїзд корабля.

Зараз після нашого прибуття до готелю Гардегга розказував нам один старший Німець, що вранці появили ся були перед пристаню дві французькі торпедові лодки та спустили на море човен, що плив крізь ланцюг скель до берега. Турецька патрульна лодка виїхала проти його та привезла два листи; один до Джмаля паші, другий до мутесаріфа околиці. Оба вони

містили ту саму осторогу: місто має бути бомбардоване. Наступ буде звернений тільки на військові будови, фабрики і німецький консулят. Як лиш на воєнному кораблі, якого ждуть, появить ся червоний прапор, розпочнеть ся обстріл. Борони Боже, відповідати на їх зі суші. Як лиш один карабіновий стріл упаде на „le embarcations“ (судна), розпочнеть ся „bombardement général“ (загальне бомбардування), що спопелить ціле місто. Вислів „embarcations“ міг означати тільки малі судна. Всі ждали отже висадження війська у Яфі та були в нималій журі і напруженню.

Такі остороги доходили вже не раз до Яфи, Гайфи та інших пристаней і всі знали, що це не жарти. Тому і цим разом видано всі потрібні зарядження. Німецький консуль, пан Швабінгер, сховав свої папері й вартісні предмети у безпечних перед бомбами склепах, а за його прикладом пішло багато інших. Турецькі казарми були вже опорожнені, війська й припаси перенесені в безпечне місце. Деякі фабрики оставлено ще в руху, бо випорожнити їх був ще час тоді, як аж здіймуть ся на овиді стовпи диму з воєнних кораблів. Міські базари були зачинені, але на вулицях багато народу. Здавало ся, що населення жде спокійно на те, що прийде. Найбільш неміло було тим, що мешкали перед або поза загроженими будинками; всім їм усміхало ся бути присипаними гранатами. Мій готель уважав ся цілком безпечним, бо в ньому був консулят Зєдинєних Держав.

Морський бурун шумів і котив ся до берега, блискаючі зеленими й голубими крисками та кидав лискуче шумовиння на чорні скали, що творили у віддалі кількох сот метрів від суші природне забороло, а в світлі заходячого сонця здавало ся, наче би дощ золота й діяманту із шумом спадав на них. При сильнім західнім вітрі не можна переїхати крізь ці скали, вони служать за гать для морських хвиль. По цім боці вода чиста як хрустал, пишної морсько-зеленої краски та досить спокійна; але численні веслові й вітрильні лодки, що стояли тут зі спущеними щоглами на якорі, танцювали весело на хвилях.

Я ждав декілька годин на побережжі, але французькі воєнні кораблі не приходили. Взагалі не показувало ся ніщо і Середземне Море видавало ся таке самітне, наче яке озеро в середущій Азії, по яким не їздять ніколи човни. Побережжя було теж безлюдне. Ні душі не було видно; тільки декілька хлопців зійшли над беріг, роздягнули ся, скочили в воду та показу-

вали свої пливачькі штуки, щоби заробити на чай. Їх сміх і порскання, спів хвиль і рівномірний клекіт припливу — це були одинокі звуки, що переривали тишину. Так отже міг я серед найбільшого спокою виймати мій зшиток із рисунками і працювати, поки сонце не пірнуло в море.

Смерком я відвідав німецький клуб, де були зібрані консуль і яких двацять Німців, з котрими я провів кілька чудових годин на жвавій розмові.

Опісля я стояв довго на балконі моєї готелевої кімнати. Ніч була темна, зорі мерехтіли. Прибій ревів сильніше, як перше, а далі розлягало ся велике море, з якого кожної хвилі грозила смерть і загибель. Таке саме положення й настрій я пережив уже раз, в жовтні 1914. р. в Остенді, коли англійські торпедовці обстрілювали це місто. Ніч у Яфі минула зовсім спокійно. Нїодна граната не перервала мого сну. Доперва 25. лютого 1917. донесли часописі, що один французський кружляк обстрілював Яфу, при чому зруйновано між иншим шведський й еспанський консуляти.

29. Німецька темпларська оселя в Сароні.

Дня 10. серпня я відвідав положену 1 кільометер на північний схід від Яфи німецьку оселю Темпларіїв у Сароні, що була основана безпосередно по війні з 1870—71. рр. та була тепер у стані многонадійного розвитку. Посадник Ліпман і виноградар Вебер, два загартовані в довголітній праці, самопевні муштини південно-німецького походження, водили мене кругом. Їх і їхніх товаришів із товариства Темпларіїв завела думка жити згідно з пророцтвами Старого Завіту та заснувати в Палестині ідеальні християнські громади, з яких, як прийде слушний час, мало б зійти на Европу нове релігійне і суспільне життя. Поселенці удержують ся з землі, яку вони купили при оселенню і справили. Головно управляють вони вино, помаранчі й ярину. Молоко й мід продукують теж, як за давніх часів. Але на першому місці стоїть вино. Його збір виносить пересічно 790 тисяч літрів, а деколи доходить до одного міліона літрів. Мене водили по велитенських пивницях, в яких лежали на складі великанські бочки; збірники, що вміщають до 30 тисяч літрів є прямо вибиті в скелях. Очевидно я мусів кушати

ріжні сорти й річники, що було трохи небезпечним підприємством. Але я видержав пробу, як годить ся правдивому мешканцеві півночі.

Через війну втратили поселенці головний ринок збуту, Єгипет. Вони мусіли отже приноровити свою продукцію до вимогів часу, що не було тяжко при їх зручності. Саранча була і для них у попереднім році більшим нещастям від війни.

Особливо принадний був прохід вулицями села, пишними алеями з евкаліпту, акацій, перцю й морви. Скрізь панувала чистота, порядок і вигода. Давніше будовано хати з дерева, тепер уживають більше камінний матеріал, що є більше тревалий. Число мешканців Сарони виносить 211 душ та не зміняло ся в останніх часах майже зовсім. У перших роках оселення вбивало підсоння всі новонароджені діти. Доперва як поселенці засадили дерева евкаліпту, висушили багnistий ґрунт, через що зменшили ся комарі й мухи, почав стан здоровля постійно поліпшати ся і від 1876. р. можна було рахувати на те, що новонароджені діти будуть жити. Із перших переселенців було підчас моєї гостини четверо при життю. Двацять горожан Сарони було на війні, чотирох із них упало. Зі своїх 56 коней відступила оселя трицять військовому зарядові.

Я закінчив свою гостину оглядинами громадського дому і скромної молитовної салі, над дверми якої виписані слова: „В країні цього царя право шануєть ся“. З поважанням і подивом я дивив ся на цих загартованих, тихих мужів, на їх поважні, побожні жінки і їх чисті, жваві діти. Члени громади живуть у спартанській простоті і зразковій згоді. Вони не знають ні клясової ненависти, ні боротьби за владу. Кожний працює цілий день для загального добра.

30. Сионський первісток.

На південь від Сарони лежить основана в 1882. році жидівська оселя Рішон ле Сіон, „Сионський первісток“. Дорога веде спершу крізь широкі поля Сезаму, яких німецькі поселенці не управляють задля надто малої видатности. Біля жидівського села Мікве-Ізраель перетинає моя дорога шлях до Єрусалиму. Ліворуч простягають ся поля з кукурузою й просом, праворуч 7 до 8 кілометрів возова дорога, збудовання якої коштувало жидівську оселю 160 тисяч франків в той час, як правительтво

додало тільки 60 тисяч, веде мене до цілі поміж кактусовими корчами й виноградниками, даревами морви і мігдалу.

Вулиця з малими, простими робітничими мешканцями йде в напрямку до синагоги, що становить осередок села та є окружена крамницями й фабриками вина.

Першою інституцією організації Alliance Israélite Universelle була заснована в 1870. році рільнича школа в Мікве - Ізраел, в якій найбільш діяльний був Ельзатець Карль Неттер. Перша оселя була Петах Тикве (1878.), „ворота надії“; вона лежить яких 12 кілометрів на північний схід від Сарони і є зі своїми 3600 мешканцями сьогодні найбільшою зі всіх. Потім пішла оселя Рішон ле Сіон, що має тепер 900 до 1000 мешканців, у більшості це російські студенти, одушевлені сионісти, що хочуть рятувати свою расу перед загибеллю. Вони зуть себе Білю, після початкових букв псалма: *Vene Jakob lechu Uanelcha* („Діти Якова, нумо вперед“), це зазив, щоб рушати в дорогу і збудувати нову державу або відбудувати стару. Інші оселі ще такі Рехобот із 1200 мешканцями, Ваді вль - Ханїн зі 150, Ваді Катра зі 130, Екрон із 250, Бір Якоб зі 150, Куфр Саба зі 40, Бен Шемен зі 150, Кастініє зі 140, Рохама з 40, Хульда з 40, Каф-руріє з 30 і Артуф зі 100 мешканцями. Всі оці оселі більш або менш віддалені від Яфи. Жидівські поселенці живуть впрочім не лиш в Юдеї, але теж у Самарії, на рівнині Єзреель та в горішній і долішній Галилеї.

Молодше покоління жидівських поселенців змагає до здійснення ідеї власної домівки. Кождий повинен мати власну землю та бути незалежним від чужої помочі. Ідея спільности стоїть понад усім, вона не терпить ніяких спекуляцій землею або ростучим збіжжям, але признає всім участь у доході з праці. Виріб вина відбуваєть ся теж у спільнім підприємстві. Кождий виноградар віддає свій виноградний збір центральному зарядові, стає через те учасником підприємства та дістає свою участь в зиску.

Головні хлібородські вироби — це вино й мігдали. Недавно заведено „мішану систему“, щоби хоронити ся перед непевними жнивими, що є наслідком змінного підсоння. Оселя витворює річно 400 міліонів літрів вина річно. Киснення відбуваєть ся в будинку, високім на три поверхи, в яким було зложених 230 бочок по 10 тисяч літрів. Яких 100 „амфор“ містило по 30 тисяч літрів. Державній касі платить фабрика щорічно 100 тисяч франків.

Надма, що наближаєть ся із заходу, грозить оселі заглядою. Населення стараєть ся тим чином увязнити надми, що садить поміж ними евкаліпти, казеріни, тамариски та деякі роди сосни. Шкілка дерев мала в тім часі 20 тисяч молодих евкаліптів, що мали бути небавом засаджені на видмах. Від 1917. року мали щорічно увязнювати так по 200 гектарів; тим способом за десять літ був би укріплений цілий вал, що обіймає яких 2000 гектарів. При помочі доброї земельної господарки сподіють ся зискати ґрунт для великої скількості нових поселенців. Задля того запевнив Джемаль паша населенню цілу область надми на вічну власність.

Найтяжчі вороги оселі — це саранча, нерівномірні опади, руйнуочий все шіроко і шакалі, що пристрасно люблять виноград і мельони. Але сміливі поселенці вміють відважно боронити ся від усіх цих небезпек.

31. Сионїзм.

Гостина в жидівських оселях у Палестині наводить сама з себе на проблему новітнього сионїзму. Він має два коріння. Один — це факт, що Жиди через розсіяння никнуть, т. зн. потапають у народах, серед яких живуть. Але є Жиди, що доховують вірно свою расу і свою віру й не хочуть зникнути. Вони бачуть у переселенню до Палестини єдиний рятунок.

Другий корінь — це переслїдування Жидів у Росії та взагалі антисемітизм. Але російські Жиди вивандрують головно до Америки, де вони лекше дають собі раду; але й там гинуть вони як раса. Число американських Жидів виносить вже 3¹/₂ міліона, а недавно утруднено їх оселювання в Зєдинених Державах, бо загрожувало, що вони візьмуть там верх, а крім того вони обнижували заробітну плату. Кращі елементи, що борюють ся за ідеальні завдання, йдуть до Палестини, де боротьба за існування далеко тяжча, чим у Америці.

Перед 2000 літ державне життя Жидів зруйновано. Але надія на його відбудування тай туга за Єрусалимом все ще живе. Поворот до Палестини почав ся вже поред 300 літами, коли то вчені Жиди їздили до давньої батьківщини задля студій талмуду. У 18. віці, а особливо в 19. покинуло багато старих Жидів східну Европу, щоби вмерти в святій країні. Вони й їх молодші товариші заснували жидівські оселі в Єрусалимі, Геб-

роні, Сафеді й Тиверіяді. З Європи діставали вони правильно допомогу (халука) і зацікавлення до переселення збільшило ся. Тепер зродила ся думка, що всі Жиди на світі повинні зєдинити ся, щоби розбудити на ново давне жидівське хліборобство в святій країні. Це довело 1870. р. до заснування Alliance Israélite Universelle (Світовий жидівський Союз) та подібних товариств. Мимо цього був би пропав сионізм і оселі, коли б барон Е. Ротшільд не був з початком вісімдесятих років вирятував цей рух підмогою 100 мільонів франків. Цей капітал уможливив розпочати управу винограду у великих розмірах. В 1900. році дав барон Гірш на жидівську кольонізацію по за Європою 200 мільонів. Того самого року взяло ся англійське товариство „Jewish Colonisation Association“ за допомогою Ротшільда більш систематично за це діло та заснувало багато осель. Кілька літ пізніше засновано в Яфі сионістичну організацію, що за поміччю жидівських національних фондів уладила цілий ряд зразкових підприємств. Європейські Жиди вкладали теж свої гроші в це підприємство, що оплачувало ся знаменито. Особливо управлювано вино, помаранчі і міддали. Тепер є таких кольоній сорок з 50 000 гектарів землі і 12 тисячами мешканців. Їх майно оцінюють на 65 мільонів, а щорічний дохід на 6—7 мільонів франків.

Потім Теодор Герцль висунув на перше місце національне питання. Він скликав у 1897. р. конгрес до Базелю, який виставив за ціль модерного сионізму здобуття правно й політично забезпеченої батьківщини для Жидів у Палестині. Сто тисяч Жидів усіх країн прилучило ся до цієї програми. Найсильнішу підпору має цей рух очевидно в краях, де Жиди є бідні і гноблені, як у Росії, Польщі, Румунії, Галичини і Буковині. У західній Європі здобуває він тільки поволи прихильників, але підпомогу має і звідси. Про те дбає вже антисемітизм; почуття спільної приналежности цілого жидівства зросло наслідком сионізму.

У 1910. р. було в Палестині 86 тисяч Жидів; перед самою війною їхнє число зросло до 100 тисяч, але спало знов на 85 тисяч. Вони становлять отже тільки яку шесту частину цілого населення в краю. В Єрусалимі жило яких 50 тисяч, у 5 більших містах 28 тисяч, в оселях 8 тисяч. Більш чим третина із них є вбога і живе з „халуки“, яка приходить щорічно з цілого світа у висоті багато мільонів франків. Решта живе з власної праці. Багаті купці є в меншости. Кольоністи мають ся ліпше,

чим їх земляки по містах. Із 30 тисяч квадратних кілометрів Палестини тільки 500 є в жидівських руках. Сионїзм видить своє завдання в тому, щоби привчити Жидів до хліборобства, але ж це завдання даєть ся досягнути лишень тоді, як більше землі перейде в їхні руки.

Теперішнє жидівське населення в Палестині розпадаєть ся на три групи переселенців: 1. Сефардім, це Жиди, прогнані з Іспанії за часів Ізабелі; вони говорять по спаніольски, отже клясичною еспанською мовою Сервантеса; 2. Жиди, що мусіли з релігійних причин покинути східну Європу в 18. і 19. віках; 3. Жиди, що привандрували сюди в останніх трицяти роках як купці й ремісники або яких привабив сионїзм. Групи 2 і 3 це Ашкеназім, т. зн. Жиди з Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини й Голяндії. Вони говорять по жидівськи, що в великій частині є німецькою мовою з 14. і 15. віків. До того приходять переселенці з Грузії (Гурчі), Персії (Аджемі), з Мезопотамії й Алеппо (Галєбі), з Марока й інших африканських околиць (Мограбін), з Бухари (Бухарлі) і вкінці меншість із Ємен.

Ашкеназім не розуміє Сефардіма. Тому й є спроби відновити єврейську мову. Вже тепер можна чути на вулиці, як діти говорять по єврейськи. З європейських мов переважає французька, як перед сто літами італійська в цілій Левантії. Але європейською мовою будуччини буде тут німецька мова, що побіч єврейської й турецької є вже тепер бодай у більших школах предметом науки. Розповсюдження німецької мови цілком природне, бо дві треті жидівського населення Палестини, Ашкеназім, говорить по жидівськи.

Відношення Жидів до турецького правління має свої труднощі. Не можна брати Туркам за зле, коли вони з деяким несупокоєм дивлять ся на те, як цей давніше слабший і податливий жидівський нарід стає чим раз більше вибагливий, зовсім як усі інші народи під пануванням півмісяця. Вони слушно побоюють ся, що Жиди, як лиш почують ся досить сильними, будуть змагати до національної й політичної самостійности. Вправді Жиди називають ті побоювання вповні безосновними; вони жадають тільки права свобідного розвитку своєї національної окремішности і своєї мови.

Без сумніву Турки мали би з більшої жидівської іміграції деякі користи. Вже тепер Жиди заклали деякі промислові підприємства та піднесли незвичайно управу вина й помаранч у

краю. Їм завдячує Палестина засадження евкаліпту, осушення численних болот та справлення великих пустарів. Через те вже тепер збільшився краєвий дохід з податків. Інтелігенцією й енергією вони без сумніву вище стоять від тамошнього населення. Коли б турецьке правительство дало їм ту саму опіку й ті самі користи, що й іншим народам, тоді охоче стали б вони підданими Порту і тоді в самому краю виховувалися б духові сили, які тепер треба спроваджувати для промислових і технічних підприємств з Європи.

Дванацять мільйонів Жидів є на світі. Поселити їх усіх у Палестині ніхто не думає й неможливо. Бо більш, чим два мільйони, країна не в силі вижити навіть при найбільш інтенсивній управі. Із жидівського становища ходить тільки про те, щоби створити кристалізаційне ядро задля протиділання розкладові жидівської раси. Сионізм це отже боротьба жидівства проти загляди, а його ціллю зібрати в Палестині чисто жидівське населення з господарською основою у хліборобстві та з єврейською народньою мовою.]

31. Єрихон.

Дня 13. серпня я покинув знов Єрусалим у товаристві Лярсона і одного німецького лікаря та поїхав здовж міського муру до Гетсеманії. Була 3. година по полудні, термометер показував 27 ступнів; ми вмисне вибралися так пізно, бо ціллю нашої прогульки була сьогодні околиця, в якій денна температура в цій порі року підноситься звичайно до 40 і більше ступнів.

Дорога до Єрихону йде сильним луком довкруги південного узбіччя Оливної Гори. На право зникає „гора смутку, а в долині ширяють на простертих крилах супи, що шукають за стервом. В пів години ми задержуємося в біблійнім селі Ветанії, де жили Марія Марта, де мав свою хату Симон прокажений і де був похований Лазар. Сьогодні живуть тут магометани в простих хатах під оливними, мігдаловими й фіговими деревами. Тут показують місця відомі з біблїї; стрімкі кам'яні сходи ведуть у темну гробницю, в якій Лазар був воскресений. Визнавці ісламу почитають його теж як святого, це говорить уже арабська назва села, Ель - Азарія; початкову букву Лазаря проковтнув родівник „ель“.

Гострими закрутами веть ся дорога далі західним краєм долини, що тягнеть ся від Оливної Гори на схід. Віддалення з Єрусалиму до Мертвого Моря виносить тільки 25 кілометрів; але на цім короткім просторі поверхня спадає приблизно на 1200 метрів у долину. Тому дорога йде безнастаню в долину; коні не потрібують тягнути, лиш гальма працює.

Горбки, порослі на весну травою та вкриті отарами овець, що пасуть ся, роблять тепер вражіння цілковитої пустелі, без ніякого сліду життя і краски. За те в час дощів ревуть крізь долини справжні водопади, що досить часто забирають зі собою людей і худобу. Пять доріг, що з западини Мертвого Моря і Йордану йдуть у гору на височини юдейських гір, переходять всі крізь глибоко врізані долини; оцей різко визначний реліф характерний для юдейської пустині. Ваді ель-Год, куди ми їдемо, це найкоротша комунікаційна дорога з Єрусалиму до Єрихону. Дорога знаменита; де перетинає долини, побудовані міцні камяні мости.

Праворуч скручує бічна дорога до Небі Муза, до гробу Мойсея, магометанської святощі, яку видно здалека. Магометани з цих околиць святкують на цім місці одно з найбільших річних свят, що має одначе більш політичну, як релігійну основу. Один султан бояв ся, що коли на Великдень зберуть ся христіяни з близька і з далека в Єрусалимі, тоді можуть вони використати цю нагоду задля повстання; тому й зарядив він те свято, що мало святкувати ся рівночасно біля Небі Муза, щоби в потребі мати під рукою правовірних.

Вкінці маємо вже 1200 метрів спаду в долину за собою і тепер підносить ся дорога знову звільна в гору до захисту Милосерного Самаританина, де то свого часу попав був у руки розбишакам чоловік, що йшов з Єрусалиму до Єрихону, та заопікував ся ним Самаританин. На брамі дому сиділи три арабські жовніри, що мали без харчу тут ночувати; ми радо помогли їм.

Поза хатою Самаританина йде дорога знов у долину. На спохилах видно багато стежок, витоптаних худобою, а зелені бодяки вносять у сіру одноманітність трохи краски. Дорога розділюєть ся. Ліве рамя веде до монастиря св. Юрія на „горі спокуеи“, на шпилі котрої видніють нариси руїни твердині. Далі за тим пізнати кусень урожайної долини Йордану, а поміж кількома горбками на південному сході блестить голубозелена поверхня Мертвого Моря.

Ми держимо ся лівого боку долини. Короткими, гострими закрутами йде дорога безнастанно в долину. Вже стрічаємо орхідеї та скромні кусні мурави. На право блищать білі доми Небі Музи. Далі долина розширюєть ся і нагло ми опинюємо ся на рівнині. За колесами здіймаєть ся пил. Далеко стоїть гора Небо, а на південнім сході замітне виразно устя Йордану. Але ми скручуємо на ліво до Єрихону. Є 7. година. Термометер показує 30,9 ступнів; західний вітер злагіднює жару. Сонце заходить; ніжні, фіолетні тони бліднуть, а зза моавських гір виринає жовтий місяць у повні.

На право від дороги темні сілюети дерев і пальм села Еріга, теперішнього Єрихону. Ми переїздимо вапняковим містом через Ваді ель-Кельт та доїздимо два кілометри далі на північ до джерела Єлисея. Колись це джерело, що в Арабів зветь ся Аін ес-Сультан, було окружене тінистими деревами та руїнами византійської будівлі. Тепер воно обмуроване, а вода його йде каналами до огородів і піль оази.

Безпосередно на захід від джерела підносить ся горб Тель ес-Сультан; він має сім щобів, є на 350 метрів довгий і 150 метрів широкий. Оцей горб криє в собі руїни старозавітного Єрихону і невсипуща праця німецьких археологів відкрила його прастарі доми, його малі, вузкі вулички і його славні міські мури.

Притоку до назви, якою християнські паломники означають ерихонське джерело, дала 2. книга Царів. Після чудесної їзди Іллі на небо прийшли мужі ерихонські до пророка Єлисея і сказали: „Глянь, добре жити в цім місті, як сам бачиш; тільки вода непогожа і край неврожайний“. А він сказав: „Принесіть мені нову посудину і вкиньте соли до неї!“ І вони принесли. Тоді пішов він до джерела води, вкинув соли і сказав: „Так говорить Господь: Я зробив цю воду здоровою; тепер уже не буде від неї ні смерті, ні неврожаю“. І стала вода здоровою по цей день.

З давен-давна відомий Єрихон як місто пальмів. Тут до-співає подостатком дактилевих пальм і бальзамових дерев. Коли Мойсей вступив із моавського поділля на гору проти Єрихону, побачив цілу країну: „Гілеад до Дану і всю землю Нафталії і землю Єфраїма і Манасії і всю землю Юди до західного моря і південну землю і поділля Єрихону, міста пальмового, аж до Зоару“. (5. книга Мойсея, 34. 1—3). Назву пальмове місто находимо теж на інших місцях Старого Завіту, напр. у книзі Суддів і в 2. книзі Діянь.

Задля свого положення був Єрихон ключем до палестинської верховини. Тут сходило ся багато доріг, тут машеруючі війська, пройшовши суху юдейську пустинню, знаходили води подостатком. Приспане та розніжене тропічною спекою населення Єрихону ставило лиш малий опір чужим напасникам і тому легко опанували місто мандруючі юрби Ізраїльтян, потім Арістобуль, Помпей, Ірод і Веспазіян. Блеск Єрихону погас тепер на завсіди; нужденне село Еріга заложене хрестоносцями, а живе в ньому три сотні здичілих, лінивих і настирливих Арабів.

У Єрихоні збирали ся паломники зі східних надйорданських околиць, коли були в дорозі на великі свята в Єрусалимі. Сюди прийшов теж Ісус із Назарету, коли перший раз прямував до святого міста. Недалеко Єрихону він уздоровив сліпця, що сидів при дорозі і жебрав. Потім пішов до міста і ходив поміж пальмами, смоківницями і морвами в огородах, що були окружені міським муром. При вулицях стояли хатини вбогих і дома багатих. Повітря було тепле, як у теплиці, заносило дактилями й бальзамом. Велика юрба народу йшла слідом за ним з почестю й побожністю. Навіть дикі Бедуїни з моавських гір були захоплені видом. Серед товпи був начальник митарів, багатий Закхей; він знав, що в юрбі є Учитель, та хотів за всяку ціну бачити його з близька. Але що був малий ростом та не міг протиснути ся крізь юрбу, то побіг наперед та видряпав ся на дерево край дороги. Коли ж Ісус проходив мимо його, побачив митаря, задержав ся і сказав: „Закхею, злази швидко; бо я мушу сьогодні зайти до тебе в хату“. І Закхей зліз швидко на землю, прийняв його радісно і сказав: „Глянь, Господи, половину мого маєтку даю бідним, а як я кого ошукав, то віддам у четверо більше“. А Ісус відповів: „Сьогодні благословення зійшло на дім цей. Бо Син Чоловічий прийшов, щоб шукати й спасти погублених“. Ще в 4. віці показувано християнським паломникам смоківницю, як те дерево, на яке виліз був Закхей, а місце, на якому стояв дім багатого митаря, показують ще сьогодні, але видно на ньому тепер ще лиш безобразну, розвалену вежу.

У найновішій часі досліди вияснили теж історію Єрихону. The Palestine Exploration Fund розпочало в 1868. р. тут розкопки під проводом ляйтнанта Варена, і саме на Тель ес-Сультан; але успіхи були невеликі і роботу здержано. Весною 1899. відвідав це місце німецький археолог Ернст Зелін і побачив, що Англіїці копали надто плитко. Вісім літ пізніше розпочав

Зелін враз з одним архителем розкопки і натрапив при тім на міські мури. Тепер переняло роботу німецьке орієнтальне товариство (Deutsche Orient-Gesellschaft) та назначило Ернста Зеліна провідником; архітект др. Лянґенерґер і професор Вацінґер були його помічниками. Від 2. січня до 8. квітня 1908. ведено досліди із 200 робітниками. Від 15. січня до 2. квітня продовжувано їх з 240 тамошними робітниками при співучасті панів Нельдеке й Шульце.

Викопані руїни розсипали ся; мури з цегли, сушеної на сонці, що лежали 4000 літ під землею, не мали ніякої відпорности супроти вітру і негоди. Але ціль була осягнена; знахідки дали змогу зложити суцільний і заокруглений опис старого Єрихону, що появив ся в 1913. р. під наголовком „Єрихон, висліди розкопок, подали Ернст Зелін і Карль Вацінґер“, зі знаменитими ілюстраціями і плянами. Це доказало, що Єрихон був століттями ізраїльський, а вкінці жидівський.

33. Купіль у Мертвим Морі.

Від джерел Єлисея ми поїхали до села Еріґа, де знайшли в арабській гостинниці сяке-таке приміщення. Ще вечером о 10. годині ми мали 28,8 ступня, що вважаєть ся в цю пору року зимном! На другий день о 5. год. спала температура до 25,1 ступня; виїзджаючи над Мертве Море ми не могли отже нарікати на спеку.

Цілком близько від Єрихону стоїть у повнім блеску ранішого світла „гора спокуси“, Джебель Каранталь, арабське перекручене „кварантана“, т. зн. гора 40 днів; так звав ся старий монастир. Недалеко звідси висить грецький монастир св. Юрія наче ластівяче гніздо над сірими, голими скалами, розпаленими на сонці; тишина без звуку кругом, навіть його архитектура пригадували мені монастирі Тибету.

Наша дорога веде попри російську гостинницю та дім Захєя та перетинає висохле корито Ваді ель-Кельт. Потім іде вона на південий схід степом, вкритим бодьяками й тамарісками. Ось вже простягаєть ся перед нами голуба поверхня Мертвого Моря. Солоні вітри тягнуть від півдня крізь чим раз більше опустілу околицю. Хаос ломких терас і провалля кругом нас; стіжкуваті будівлі покриті так сильно сіллю, що виглядають наче білі шатра.

Тепер земля стає вогка і околиця рівна. Викинене на беріг дерево показує, доки сягла вода в останнім дощевім періоді.

Зараз по 7. год. ми стоїмо вже на березі. Поверхня моря виглядає звідси ясно зелена і зелена є вода аж до прибережного піску, по котрім під впливом легкого південного вітру котить ся легкий прибії з тяжким металічним звуком. На південнім заході, більш як 35 кілометрів далеко, висуваєть ся в море стрімка скала; там стояла твердиня Енгеді, т. зн. „дикої кози“, де Давид знайшов у печері спячого Савла та відтяв кусень його плаща (1. Сам. 24, 1 і сл.). На західнім березі стояла теж 250 метрів над поверхнею моря славна твердиня Мазада, в якій тисячка Жидів під проводом геройського Елеазара звела останній розпучливий бій з Римлянами та воліла смерть від власних мечів, чим утрату свободи. Самітна соляна гора недалеко від південного берега зветь ся Джебель Усдом, у чім криеть ся можливо Содома. Там на південнім березі стояли, як догадують ся, міста Содома й Гомора; їх загибіль була в кождім разі наслідком вульканічних вибухів; у Моаві находять ся справді молоді верстви ляви. Може бути, що то землетрус і газові експльозії розірвали були ту багату в земну смолу землю, при чому запалила ся нафта та впала на оба міста як огнистий дощ. Тоді б не було у біблійному звіті нічого, що противило ся б природним законам. „І зійшло сонце над землею, коли Лот прийшов до Зоар. Тоді спустив Господь дощ зі сірки і вогню з неба на Содому й Гомору та зрівнав із землею міста й цілу околицю і всіх жителів міст та все, що росло на землі“.

На східнім березі підносять ся вапнякові скали Моаву стрімко в гору аж до висоти 1000 метрів. Їх перебиває ріка Арнон. Беріг вкривали грудки асфальту й дерево; перші відривають ся від дна підчас бурі або землетрусу, а дерево носить передівсім Йордан.

У біблїї зветь ся це славне озеро солоним морем, святим морем або східним морем. По арабськи зветь ся воно Бар Лют, то є озеро Лота. Йосип зве його асфальтовим озером. Павзаній ужив перший в 150. р. по Хр. назви Мертве Море.

У геологічній давнині лежало дзеркало Мертвого Моря 30 метрів над дзеркалом Середземного Моря і сягало від Ваді ель-Араба аж до Галилейського Моря, котре було частиною цього озера, довгого на 250 кілометрів. Тепер лежить його дзеркало 394 метри низше Середземного Моря та зменшило ся на 80 кілометрів довжини і найвище 17 кілометрів ширини,

хоча щоденно прибуває йому більш чим 6 мільйонів тон води; наслідком незвичайно сухого воздуха парування незвичайно сильне. А що парує тільки вода, а мінеральні й інші складники лишають ся, то й є в нїм шість разів стільки соли, що у світо-тому морі; на поверхні виносить сіль 21,7%, а в глибині 300 метрів 27,8%. Вода Мертвого Моря має в собі хльор, бром, соду, магнезію, калій і кальцій; вона вбиває всяке життя і ніяка органічна матерія не може в нїм потонути, бо її питомий тягар виносить 1,166.

Із числа коло 50 човнів з Яфи, що були тут літом 1916. р., щоби перевезти пшеницю з побережжя Ель-Лізан в околицю на схід від устя Йордану, стояло багато на якорі недалеко від нас. Пристанню командував офіцер маринарки арабського походження. Він охотно віддав нам до ужитку один човен, щоби ми поплили до джерела солодкої води Ель-Греір на схід-нім березі, а звідси до устя Йордану. Сам він супроводжав нас. Як ми о 8. год. відчаливали, виносила воздушна температура 30,8 ступнів; у воді показував термомір 30,5 ступня, Лавки на човні були гарячі як розпалене залізо.

Досить скоро пливе човен вперед. Малі зелені мов маляхіт хвилі вдаряють з шумом об перед човна. Плоский беріг никне, кругом нас темна, тяжка водяна поверхня Мертвого Моря. Ніде не видно вітрила, ні сліду людей на берегах; лиш декілька хат там, де човни причалюють. Кругом смерть і тишина. Справді смертельна ця глибінь під нами; ні риба, ні инше звіря не може жити в цій воді; всяке живуче ество, що приносить зі собою Йордан, мусить згинуть тут наче в отруї. На веслах блестять у соняшнім світлі хрусталі соли.

По якімсь часі ми висідаємо над чистим озером Ель-Гвеір що в надбережнім піску мішається зі солоною водою. Між-тим теплота піднесла ся на 31,4 ступня, купіль так і приманює. Скидаю отже одіння і йду в воду. Дивно! Я трачу ґрунт під ногами, тільки не поринаю на дно, але йду прямо далі через воду наче по суші! Тільки мучить такий прохід дуже швидко хочу пробувати плавати. Але щож це таке? Я не можу спустити ніг добре в долину, мої ногі тріпають ся у воздуху, а глядачі на березі аж корчать ся зі сміху. У Мертвому Морі не можна просто плавати! Можна лише положити ся на хребет та вислувати зверху руками, щоби посуватись вперед. Між температу рою воздуха й води не відчувається ніякої різниці, майже не замічається дотику води, наче б висіло ся у воз-

дусі! Чоловік лежить на поверхні води, на видмі з найніжнішого піску або наче в купелі з наймякшої бавовни. Голова, руки й ноги, а до того ще частина решти тіла є над поверхнею води; бракує ще тільки подушки. Тоді я міг би заснути пообіднім сном тут на Мертвім Морі, поки хвилі не занесли б мене звільна знов на беріг. Лиш проковтнути воду тут небезпечно. Як діткнути кінцем язика мокрий палець, то палить наче їдка кислота. Не вистарчає висушити ся по купелі на сонці або обтерти ся ручником. Ціле тіло покрите найніжнішими сильними хрусталиками, що викликають сильне свербіння шкіри. Треба доперва основно виполокати ся в джерельній воді Ель-Гвейр, щоби мати спокій. Купіль у Мертвому Морі — це отже одна з найдивачніщи пригод.

Ми поплили потім ще кусень в гору від устя Йордану аж до місця, де після переказу Іван хрестив Ісуса. Смерком ми вертали до Єрусалиму та прибули туди після пишної нічної їзди якраз тоді, як другого дня рано сонце сходило над святим містом.

34. На суезький фронт.

На приказ Джемалю паші вранці рано 17. серпня станув перед моїми дверми в Єрусалимі червоний військовий автомобіль з двома шоферами. Наладовано клунки, записна книга, далековид і карти були готові і рівно о 7. год. ми погнали на південь дороги до Вефлеєму.

Гостинець веть ся наче біла стрічка поміж сірими горбами гень аж на край овиду. Минаємо швидко декілька муштрових площ і таборів, в яких коні й мули жувають свою пашу перед білими шатрами, а дромедарі ходять свобідно й шукають собі самі поживу. Впрочім мало ще можна замітити, що фронт уже близько. Невидно кольон війська й обозу, тільки сям і там покажуть ся їздець або декілька піхотинців. Великий військовий рух на суезький фронт і назад відбуваєть ся новою залізницею з Єрусалиму через Бір ес-Себа до єгипетської границі. Жінки феляхів женуть своїх ослів навючених кошами з овочами до Єрусалиму або Вефлеєму, а на полях пасуть пастухи череди овець. На стоках виноградних гір доспіває виноград до жнива. Довкруги країна смієть ся у соняшному проміні.

По́за Вефле́емом рух уступає цілковито. Не видно ні людей, ні звірят і ми їдемо крізь пусту околицю то в гору то в долину. Овид перед нами то звужується поміж вузкими стінами долини, то розширюється в безмежність на вершках горбів. Мимо соняшної спеки тягне свіжий вітер, так що я не можу обійти ся без жовтої шкіряної нагортки. Лиш як задержимо ся хвильку, щоб охолодити при криниці розпалені гумові обручі коліс, даєть ся зараз відчувати гарячо і нас окружає множество мух.

За півтора години ми віздимо в гарну долину, в якій лежить Геброн; рух жовнірів, Жидів і селян збільшається, що зраджує близькість більшої місцевости, і в одну мить переминюється гостинець [у найвишнійшу міську вулицю. На право й на ліво йдуть доми амфітеатрально в гору, зелені оливні дерева прикрашують горби. Геброн лежить 150 метрів вище від Єрусалиму.

Командант Геброну веде мене до славної мошеї серед величезного окружного муру Гараму. Тут вільно невірним іти тільки до деяких склепів та сходів. Мушу вдоволити ся отже назверхнім видом мурів з вежами і двох мінаретів. У мошеї є шість надгробників; у крипті під ними спочивають Авраам і Сара, Ісаак і Ребека, Яків і Леа!

За Геброном терен спадає, юдейські гори опадають широкими хвилями в напрямі до пустині. Ріка Ваді ель-Халіль перетинає в південно-східнім набрямі цей гірський фронт та через Бір ес-Себа вливається в море в околиці Гази.

Наше найблизче місце спочинку це село Ед-Дагаріє, що складається з 250 хат. Тут знаходиться етапна станція, начальник котрої, старий турецький офіцер, угощає нас у своїй новій хаті свіжою водою. Далі стає околиця все більше пуста й камяниста та переходить вкінці в цілковиту пустиню. Ми збільшуємо скорість. Залізні телеграфічні стовпи перелітають попри нас. Бедуїни в воєнній строю зустрічають нас, каравана, драмедарі якої перелякались автомобіля, змушує нас задержати ся. Коло 12. год. виринає перед нами Бір ес-Себа і по кількох хвилях ми віздимо в це історично дивне, але зовсім не чаруюче пустинне місто.

Задля свого багатства води було й є тепер Бір ес-Себа оазою в пустиннім поясі, що тягнеть ся поперез і перед південними стоками юдейських гір. Оцей пустинний вал був найліпшою охороною Юдеї від півдня; щоб їх обійти, мусіли

війська йти з Єгипту, Синаю, Акаби й Арабії на північ або здовж Мертвого Моря або здовж філістимського побережжя через Газу. Тільки купці з Петри важили ся йти прямо крізь пустиню до Гебруну.

Аж до початку світової війни було Бір ес-Себа або „сім криниць“ нужденною дірою; тепер нагло стало воно важним етапним місцем. Щоб випередити англійський наїзд на Сирію видбудовано залізницю з Єрусалиму через Бір ес-Себа аж до єгипетської границі.

Після 12-годинної їзди ми задержали ся о 12. год. серед страшної спеки біля етапної квартири. Шеф штабу, австрійський капітан барон Лятшен, прийав мене й завів до етапного коменданта, палковника Бетшам бея, котрий познайомив мене з Джемалем пашею, одноіменником міністра маринарки.

Коли минула денна спека, повели мене полковник і будівельний радник др. Шумахер оглядати місто, що виростало в пустині з американською скорістю. Ми оглянути всякі будинки етапної квартири, електричні стації, фабрики й робітні, друкарню базар, готель, парки й городи, які очевидно ще не були налетно розвинули ся, і фабрику леду — найбільш благодатну інституцію серед такої спеки; далі рільничу школу, помпи порушувані моторами, і велитанські збірники, з яких дають воду дромедарам, коням, ослам та мулам; вкінці й лазарет, в якому лежало 400 хворих під опікою австрійських лікарів і сестер.

Підсоння Бір ес-Себа не є властиво нездорове, але дуже неприємне. Околиця дуже вітриста, пустиня пісковата, крім того земля задля сильного руху розбита, жадна рости́нність не хоронить перед душливими хмарами пилу, що з усіх боків котяться по розпалених вулицях.

Другого дня рано я продовжував свою їзду. Полковник Бетшат супроводжав мене; наш автомобіль проводили німецькі шофери, що були добре обзнайомлені з нашою дорогою. Нашою найблизчою ціллю був Гафір і до нього рахується 72 кілометри, а звіділя до єгипетської границі ще лиш 7. У Гафірі дорога ділиться. Північне рамя, яким ми поїхали, веде до Ель-Аріш на побережжю, а південне через Куземе і Газана до Бірінчі Габра, т. зн. до „першої греблі“.

Ця знаменита автомобільна дорога йде спершу на південний схід та йде разом з новою залізницею й телеграфічною лінією аж до стації Бір Туркіє, що лежить на один кілометр на право від гостинця. Одинокі обстановку краєвиду становлять

декілька шатер робітників при дорозі, поле з просом й один пастух зі своїми вівцями. Біля Бір Мешаш викопано нову криницю, а біля Абу Гера накидано греблю задля збирання дощевої води; утворений тим чином збірник мав ще воду з останніх дощів на весну.

Потім дорога йде через малу річку, на дні якої зеленіють низькі тамаріски і мурава. Плоскі горби підіймають ся по боках. З обох боків гостинця йдуть плиткі рови, що п'ять кілометрів подають турецькі знаки віддалення. Перетинаємо залізничу лінію й доїздимо до стації Аслюч із дерев'яними хатами, шатрами і криницею Бір Саадані. Один кілометр далі лежить етапне місце Аслюч, в якому п'ять криниць дають подостатком здорової води. Тут є лазарети, магазини, шпихлірі з харчами, та лазарет для звірят, де в чорному шатрі лежать хворі дромедари. З довгих кам'яних корит п'ють звірята воду, яку помпуєть ся моторами, а під дахами з пальмового листя стоять коні й мули заслонені від сонця. Шкілька з 3000 оливних дерев має колись переіменити це пусте поки що місто в уїнисту оазу.

Їдемо далі, перетинаємо невеликий вал видм і Ваді ель-Абіад зі стацією й криницею і незабаром бачимо вже новий шпиталь на горбі вище Гафіра. Заки там задержимо ся, відвідуємо наперед коротко віддалений на три кілометри великий лазарет. Поміщення для хворих з модерними ліжками, операційні салі, рентгенівська кімната, перев'язні кімнати, купіль, кухня, мешкання для лікарів і сестер займають разом 70 шатер, що творять мале село з вулицями й електричним світлом. Шефом лазарету є бактеріолог професор Нешат бей, що відбував студії в Європі.

У Гафірі кінчить ся залізниця. Тут отже переладовуєть ся воєнний матеріал і харчі на залізничку до Ель-Аріш, а вкінці на дромедарів, що доставляють все на місце призначення. На 300 возах, запряжених мулами, можна цею залізницею перевезти щодня 150 тон.

Від Гафір до Ель-Аріш є ще 80 кілометрів. З того лиш на одній третині був готовий гостинець, решта — це пустиня неткнена людською рукою. Але праця кипіла в найвищій ступні; л'юкомотиви і парові валки були в руху.

Наперед іде дорога хребтом гори, але потім сходить гострими закрутами назад у долину, що на довгих просторах

цілком пуста. Із заходу віє вітер і жовті воздушні труби мандрують наче мари по пустині. По сімох кілометрах дороги переїздимо границю Єгипту і стаємо тепер на території, котру Англіїці називають своєю.

35. Ель - Аріш.

Зараз за малою етапною місцевістю Мшеган кінчить ся гостинець; цілий ряд возів переносної залізниці їде власне на захід. Німецький шофер оглядає уважно терен перед нами, щоби вишукати найрівнішу і найтвердшу дорогу. Перші кілометри роблять найбільші труднощі. Всюди лежить глибокий пісок, що жовтими лучами вискакує зпід коліс. Мотор працює з напруженням. Вода кипить у збірниках. Машина шипить, тулуб автомобіля дрожить. Ось стали ми вже на місці, вертаємо назад і розганяємо ся наново. І так посуваємось на метри вперед. Деколи виглядає справа безнадійно. Але шофер задержує спокій; як не йде тут, то піде в іншій місці, так він каже.

На півдні підіймає свої темні хребти Джебель Геляль, найбільша височина в цій околиці. Здовж його північно-східного стоку широка й глибока Ваді ель - Аріш, Бонапартове Torrent d'Égypte, пливе незначними закрутами до моря. На ліво від нас непорослий пісковий вал, далі на переді безобразна мішанина плоских видм, що в части увязнені тамарісками і муравою. Крізь них просвічує пісок. О ½3. год. ми вже біля хат в Авгіле, де кінчить ся залізниця й де переймають тягарі верблюди. Біля Абу - Ревафі у Ваді ель - Аріш, що лежить зараз же ліворуч, будуєть ся власне греблю для збирання дощівки.

Як лиш мотор вистудив ся, їдемо далі крізь пісковий степ. Сям і там відпочиває транспортова каравана, дромедарі пасуть тамаріски. Здохлий верблюд затроює воздух. Грунт стає рівний наче стіл; перед нами простягаєть ся побережжя.

Задержуємось на пів години у Магдабі. І тут війна немов вичарувала зпід землі на краю пустого Ваді ель - Аріш село з тимчасовими хатами і шатрами. Пять тутешних криниць глибоких тільки на 3—6 метрів, а в Гафірі на 35—40 метрів. Мотор напompовує воду у великий, прямокутний вицементований збірник, накритий плоским дахом; довкруги нього йде корито, з

якого не денно 2000 верблюдів по 25—30 літрів. Але число переїзджаючих верблюдів у Магдабі ще більше, і 1000 їх мусить пити з сусідньої криниці.

Зближаємося до цілі. На право підноситься малий гірський хребет Різа Анейзе, ми задержуємося на його південно-східному виступі. Далі до побережжя маси піску збільшитися і ми перетинаємо широку видму, крізь яку Ваді ель-Аріш вижолобила придатну до їзди, навіть знамениту дорогу; твердий алювіяльний ґрунт рівняється на довгих просторах асфальтової вулиці великого міста і ми можемо нашу швидкість збільшити до 90 кілометрів. Осторожним треба лиш бути з численними вибоями, що вправді не є глибокі, але вистарчають цілком, щоби зломити вісь.

Ось вже виринають перед нами мінарети в ель-Аріш; глибокий пісок змушує нас їхати поволи. На право бачимо вже в кориті Ваді ель-Аріш декілька фіговин, під якими розложився табором перший німецький експедиційний корпус. Задержуємося перед шатром начальника, полковника барона Кресс фон Крессенштайна, що підлягає безпосередно Джемаль паші та витає нас сердечно. Він має на собі парадний полевосірий стрій, бо йде якраз на похорон німецького жовніра, що вмер на холеру. Міжтим Бетшат бей і я їдемо в село, де в домі Мустафи бея находимо кімнати з ліжками та сітками від мух. Ель-Аріш — це невеличке село; його вузькі вулиці тягнуть ся поміж мурами й домами з глиняних цегол, висушених на сонці. Лиш де-не-де на подвіррю можна найти тінь під деревом. До Порт Саїд на заході є 150 кілометрів, до сирійської границі на сході 45. Від побережжя місцевість відділена тільки неврожайною надмою, широкою на 1,7 кілометра. Через те від моря видно тільки мінарет мошеї і його брали Англіїці за ціль, обстрілюючи — всего шість разів — заняту Турками місцевість. Але майже всі гранати йшли за далеко і з наслідків обстрілу не було видно ні сліду.

В Ель-Аріш я відвідав турецькі й німецькі лазарети. Німецькі були під проводом лікарів Геглера і Ліона. Більшість хворіб становили малярія, червінка і жолудкові забурення наслідком лихої води. Проти холери всі жовніри були щеплені. Загалом стан здоровля був добрий. Три німецькі сестри, що аж сюди понесли своє діло милосерддя, мешкали в малім домі напроти лазарету з червоним хрестом; одна з їх, сестра Павля, була дочкою моїх приятелів Кохів з Алеппо.

Там, де здовж побережжя надми низші, ростуть подекуди найпишніщі пальми; вони творять густі гаї, а їхня свіжа зелень на ясножовтім піску дає очам справжнє покріплення. Перед нами простягаєть ся безмежна поверхня моря, що вилискує яснозелено й голубо. Турецькі жовнірі женуть довгі ряди робучих дромедарів крізь шумячий бурун, ця відвіуюча купіль подобаєть ся звірятам; удар хвиль не лякає їх, оні не збиває ніг і лиш неохотно вертають вони на сухе місце; із їхньої лискучої шкіри спадає краплями солена вода на розпалений пісок.

На морі стоять двоцоглові кораблі з Яфи; вони звинули вітрила, закинули якорі і виладовують свій набір на отвертому морі. Таке судно не несе більше, чим 90 до 100 мішків зі збіжжям, кождий по 60 [кільограмів, отже разом яких шість тон.

Але за те виладовання набору йде далеко скорше. Ледви якор зарив ся в піску, кидаєть ся на мішки зі збіжжям юрба голих робітників, що перебрили сюди через буруни; кождий бере на плечі мішок, а як тільки вибраний останній, підносять ся знов у гору вітрила і корабель вертає з піском як баястом до Яфи. Але ціла дорога здовж побережжя, що триває яких 18 годин, не є без небезпеки; бо як покажуть ся ворожі торпедовці, не лишаєть ся морякові нічого, як покинути судно з набором на ласку божу та ратувати ся на беріг.

На другий день по наших приїзді ми зібрали ся в шатрі полковника Кресса. Кілька дромедарів ждало нас у тінї фіговин. Вони мали на собі вигідні бедуїнські сідла з високими розсохами з переду і з заду. Поміж ними сїдаєть ся й кладець ся ногу поза передню розсоху. Звичайний шнур, привязаний до намордника і бичик або палка служать до кермання, а звисаючою ногою підганяєть ся звіря.

Десять літ минуло вже, як я перший раз сидів на хребті дромедара; було це в дорозі з Персії до Індії через Белюджістан. Але я скоро призвичаїв ся знов до старого, гойдаючого ходу, що носив мене колись крізь безмежні азійські рівнини.

По шести кільометрах повільної їзди ми доїздимо до табору німецького віддїлу летунів і проти нас виходить група молодих німецьких офіцірів-летунів. Їх шефа, капітана Гемскерха, я стрічав у Єрусалимі; він мав відпуску для поратовання здоровля. Його заступник був Швед, Генрі Шумбург, зі Стокгольму. Маші дромедарі прилякли, ми зіскочили з сїдел, представили ся, при чому зроблено з нас фотографічні й кіне-

матюграфічні знімки. Потім повели нас від шатра до шатра, показували мешкання офіцерів і мужви, фотографічні апарати летунів і карти, на яких на основі розвідок летунів були нарисовані ворожі становища. Пояснювали нам летничі бомби та трібували машини. Два літаки підняли ся в гору і почали воздушний бій; один гнав за другим і почав навіть стіляти із скоростріла; білі хмарки диму на полі зраджували поцілене місце. Хоч всі знали, що це лиш играшка, все ж таки видо-вище викликало найбільше напруження.

Смерком нас запросили у велике шатро офіцерського ка-сина, що було в середині прикрашене пестрими сукнами з Дамаску. При звуках грамофону подано знаменитий обід. Пізніше вечером ми зайшли навіть до „пустинного бару“, де один молодий князь Гогенльоге і декілька інших офіцерів з непоборимим комізмом удавали послугачів. Ласощів не браку-вало, при гітарі звеніли веселі пісні. Двох із тих людей, Шум-бурґа й Арніма, я стрінув потім підчас повороту домів у Берліні.

Пізно в ночі вертали ми при яснім місяшнім світлі до Ель-Аріш.

36. На крайній передній стежи.

На другий день коло 2. год. поп. зібрав ся на вузкій вулиці біля дому каймакама пестрий і показний кавалерійський відділ. Наперед виведено 15 дромедарів; кликом і легким ударом у коліно дали їм знак, щоб приклякнули. Вони мали на собі пестро вишивані сідла, з яких звисали великі, білі торби для переховання харчів і малих клунків. Тоді зявив ся полков-ник барон Кресс фон Крессенштайн у товаристві графа Ранцауа, шефа відділу скорострілів, з лікарями Геглером і Шпіталем і перекладчиком Галіль беєм. Чотири обсмалені бедуїнські шейки із синайської пустині всіли тепер на своїх дромедарів. Вони мали на собі білі широкі одяги, пестрі плащі аж до ніг, на головах хустки під подвійними перстнями з козячого волосіння. Їхні дромедарі були вищі, більше горді, ясніщої масти від інших і були прикрашені червоними китами. Їх хід був коро-лівський, постава їх їздців маєстатична. Легким, елястичним кроком їхали вони перед нами по пісках пустині. Деколи зни-кали на кілька хвилин, щоб відшукати схований перед нашими

очима табор Бедуїнів, то появлялися знову перед нами на хребті надми, неповоружні наче статуї — чудовий романтичний вид.

Нашою метою був фронт у напрямі Порт Саїду. Турки та їхні німецькі й австрійські союзники перенесли були недавно, під впливом переможного англійського натиску, свої висунені артилерійні становища аж до криниць у Бір ель-Месар. Полковник Бетшат і каймакам їхали теж, крім того Араби до послуги.

Ми закурили папіроси і їхали малими групами. Полковник поясняв теперішнє воєнне положення та малював нечувані труднощі війни в цій далекій пустині. Нїодної залїзницї, нїодного гостинця! Довгі ряди коней тягнули гармати крізь пустиню, а верблюди довозили поживу. Натомісць Англїїцї вибудували свої точки опору і залїзницї над суецьким каналом, посувалися повільно, але певно на схід та могли цілком вигідно доставляти жовнірів, матеріял і харчі безпосередно на фронт.

Зпоза видмів на заходї показуєть ся темна зелень оази і небавом ми їдемо під пальмами Мазаїду (Бір Мазаїд). Дактилї почали прибирати вже спілу краску янтару. Тут відпочивали малі військові віддїли і каравани верблюдів; конї ржали, Бедуїни переїздили мимо, з вогнищ підносили ся легкі стовпи диму. Під охороною хребта видми і пальмового гаю чатувала тяжка гармата. Такий пальмовий гай — це очевидно вартїсна охорона проти ворожих лїтаків.

Після короткого спочинку ми всїли знову. Бетшат бей, каймакам і шейки попрощали ся тепер і вернули назад; миж решта продовжували свою подорож на захід. Небавом доїхали ми до побережжя і їхали далї здовж нього. Що за чудова околиця! Праворуч Середземне Море, що шумить і хвилює, лїворуч синайська пустиня з її жовтими, нїмими, неподвижними видмами.

Земля цілковито рівна, суха і тверда, як звичайно лїтом. Тільки час до часу сполїкує її солоня вода, що творить у тїй часті пустинї численні змінні лягуни, які збільшають ся в напрямі до Порт Саїду. Араби звуть її „Сабкет“. Із них чудові дороги, але ж і небезпечні і зрадливі; бо коли лиш поверхня дверда, а спід розмягчений водою, тоді люди й звїрята без рятунку погублені.

Сонце спустилось і тїни дромедарів стали видовжуватись. Серед полумїни проміння заходила ця денна зоря поза видмами пустинї. Темрява збільшалась швидко, нічні звїзди заблиснули над пустинею.

Поза одною видмою дав полковник приказ стати і розбити на ніч табор. Коли б світло зізд не відбивало ся на яснім піску, була б темрява непрониклива. Незабаром затріщав розкішний вогонь зі сухих галузів. Араби отворили скрині з харчами, ми постелили наші плащі на чистім мягкім піску і тішили ся, що холод змагаєть ся; о 9. год. температура впала до 23,8 ступня. • У великих збанках подавали теплу зупу; за нею йшли франкфуртські ковбаски з хлібом, до того мінеральна вода і червоне вино. Закінчували цигара. Потім ми завинули ся в плащі та поклали ся під голим небом на короткий спочинок.

Я не спав ще хвилю та тішив ся глибоким спокоєм довкруги та електричним блеском зізд на голубо-чорнім небосклоні. Час до часу тріскотіло ще погасаюче вогнище; але небавом розвіяв вітер останню хмарку диму. Було ще лиш чути спокійний віддих сплячих людей і дромедарів. Кождий був змучений по денних трудах. Здалека доходив зтиха клекіт морських хвиль.

О 3. год. затрубіли до походу, запалено вогонь, щоб було світло і кождий старав ся з військовою точністю бути готовим. Тепломір показував. 21,2 ступня, а пісок був холодний наче труп. Невдоволено муркотіли верблюди, коли накладали на них сідла й тягарі. Високо плив малий місяць понад землею.

Ми поїхали далі. Зпершу грунт є рівний, потім приходять знов піскові пороги і ми доїздимо до „сабкет“ (лягуни), довгої на пять кілометрів. Кождий їде спокійно в темряві. До розмови нема ще настрою. Кождий сидить ще в полусні, обнявши коліном передню розсоху. Їздців передімною видно лиш як слабі тіні. Над околицею царює ще чорна пільма. Тільки рухи дромедарів зраджують, чи пісок мягкий чи твердий.

Врешті за нами на сході стає свитати і мрачні марева передімною прибирають чим раз виразніші форми. Видми виступають вже виразно; тут і там увязнює їх скупа ростинність. Овид стає чим раз ясніший. Сонце сходить і настає новий день. Здаєть ся, наче б безмірно довгі тіні верблюдів перед нами сягали аж до західного оvidу.

Сонце швидко підіймаєть ся в гору, тіни стають чим раз коротші. На півдні видно малий гірський хребет Магара, у воздусі чути гудіння. Наближаєть ся літак. Приятель чи ворог? Приятель! На крилах має залізний хрест, летить дуже низько та скидає недалеко нас щось біле. Посилаємо Араба принести

воздушну пошту. Телеграма подає вістку, що біля Бір ель - Абд, криниці 40 кілометрів на захід від Бір ель - Мазар, не видно ніодного Англіїця.

О 8. год. ми є в Бір ель - Мазар. Рефет бей, шеф 3. дивізії, малий, жвавий, інтелігентний мущина, вияснює полковникові ясними, короткими словами положення. У великім, відкритім шатрі жде нас сніданок. Після того полковник Кресс оглядає Бір ель - Мазар і знаходить усе в порядку. Що тамошні війська вже тоді не вистарчали, щоби оперти ся Англіїцям, з тим треба було погодити ся. Але була постанова зробити все, що тільки можливо.

О 4. год. полковник був готовий. Ми всіли знов у сідла та відвідали різні лазарети; їх оглянули лікарі Геглер і Шпіталь. У великих, прохолодних шатрах лежали жовніри на чистих ліжках і мали, як бачилось, найкращу опіку. Особливо розсліджено деякі випадкі похожі на холеру.

Ми вертали іншою дорогою, більш південною, отже дальшою від побережжя. Тут можна було говорити справді про дорогу; вона була всюди виразно замітна, широка на шість метрів і вела луками кругом видм, покритих досить буйно ростинами. Поміж корчами тамариск і покритими травою горбками різної висоти видно було безчисленні діри пільних мишей; сліди пtiць і комах перехрещували пісок у всіх напрямках. Здовж шляху йшла англійська телеграфічна лінія до Ель-Аріш.

Ця дорога без сумніву прастара. Ростинність здержала вандрівні видми на місці і рік-річно йдуть сюди нові каравани слідом своїх попередниць. Може ці піскові горбки були вже свідками походу, що переносив трупа Олександра Великого з Вавилону до Александрії; може прислухались вони до слів Йосипа й Марії, коли вони втікали зі сином до Єгипту.

Слідуючу ніч ночували ми теж на видмі та всіли на другий день о $\frac{1}{2}$ 4. год. рано знов у сідло. Підчас тої ночі впала легка роса, але температура спала тільки на 23,3 ступня. Срібний місяць плив понад нами та зарисовував малі тіни верблюдів. Білі хмари надійшли знад моря та зачервонілись від зарева. Червоне мов полумінь вийшло сонце над овид і скрило ся швидко назад у ложе хмар, але небавом знов його покинуло. Часто переїздили ми попри стерва верблюдів, що видавали невиносимий смерід. Каравана дромедарів везла у малих бочках воду з криниці в Ель-Аріш для війська у Бір ель-Мазар.

В оазі Бітіє, де живе декілька Арабів над криницею зі солоною водою, ми спочили хвилю в тіні пальм. Поза їх широкою полосою стали надми вищі і пустіщі, а поза найблизчою оазою Тамілель ібн-Наср були вони цілком голі. Поміж ними дене де показувалось Середземне Море і було чути знов шум бурунів. Перед нами блиснув знов мінарет у Ель-Аріш. Ми переїхали попри його пусте кладовище і були о 10. год. знов у нашім мирнім мешканню.

Рано 24. серпня я розпрощав ся з бароном Кресс фон Крессенштайном та його офіцерами та поїхав із полковником Бетшат беєм назад через Магдаба до Гафіру. Замість їхати впрост до Єрусалиму завернули ми ще на новий гостинець, що веде з Гафіру на південний захід до Ізмаїлїї. Далі як 120 кільометрів аж до Бірінчі Габра ми не сміли важити ся, коли не хотїли впасти в руки англійським стежам; звідси є ще 90 кільометрів до суезького каналу.

По перших 10 кільометрах ми доїхали до Бір Бірін, німецької автомобільної стації. По дальших трох кільометрах ми переступили знов єгипетську гряницю. Ще далі по чотирох кільометрах скінчила ся залізниця з Гафіру, але гостинець ішов далі до Бірінчі Габра. Із Бір ес-Себа має вона яких 220 кільометрів довжини, збудована в вересні, жовтні й падолистї 1915. р. та дала нам змогу їхати зі скорістю 70 кільометрів.

У малім гірськїм ланцюгу на ліво від вулицї впливає джерело солодкої води, Аін ель-Кудерат. Його знамениту воду спроваджують залізними рурами до Куземе. Поза долиною Ваді ель-Аін ми віздимо поміж низькі гори й горбки та задержуємо ся небавом у Куземе, де місцевий мудір, Араб і кількох турецьких офіцирів запрошують нас на обід під дахом з листя, в тіні якого є навіть штучний водограй.

Далі їдемо поміж малими, незначними горами на південний захід. Дорога, вузка, але звільна розширюеть ся в долину, що веде крізь високі ланцюги горбів. На заходї стоїть Джебель Геляль. З заходом сонця стає околиця більш відкрита, гори видають ся ще матово темними сілюетами; це робить дрібненький порох, що здімаеть ся від досить сильного північно-західного вітру. Денедє стоять малі, білі, стїжковаті шатра при дорозї; це мешкання дорожних робітників, обгорілих Арабів у жовтих турбанах і білих та червоних штанах. Не лиш харчі, але й воду треба їм довозити на дромедарах і мулах у малих залізних начинях або шкіряних міхах.

Околиця цілковито пуста. На півдні терен плоско-хвилястий, на півночі підносять ся маси Джебель Геляля. Його звітрілі темні хребти висилають по обох боках долин свої пасма на південь. Біля Дайка ми спиняємо знов при висохлім руслі Ваді ель-Аріш, що на північ від нашої дороги, на східнім підніжжю Джебель Геляля вливаєть ся у вузький яр, Ер-Рака. Звідси йде долина далі до Магдаба, де ми вже стрічали її підчас подорожі до Ель-Аріш.

Переїздимо попри підгірря Джебель Геляля та виходимо знов на отвертий терен. Зі сказеною скорістю переїздимо через невідразу пустиню, а слід наш значать довгі хмарки піску, що вузькими жовтими смугами перетинають дорогу. Деякі видми, у виді щита або півмісяця, мандрують очевидно на південь; ніодин найменший кусень мурави не спинює їх рухів; одна підсунула ся вже під саму дорогу та висунула вже дві смуги через дорогу. Ми переїздимо їх впоперек. Південні стоки низьких гір по правім боці покриті піском. Ліворуч гори більш незначні і більше віддалене. Але Джебель Джелак перед нами прибирає чим раз знатніщий вигляд.

О 5. год. 40 мін. задержуємо ся в Бір Газана, де приймає нас почесна сотня. Турецький командант показує нам місцеві особливости: дві солодкі криниці й одну солону, мотори й збірники для поєння вючних звірят, телеграфічну стацію і шпиталь. Один із цих будинків був недавно ушкоджений бомбами.

Після короткого відпочинку їдемо далі до Ізмаїлії. Тепер зближаємо ся до англійських лій, з деяким напруженням я жду найблизчих хвиль. Довгий кусень біжить дорога простісько; лиш сям і там веть ся вона довкруги горбів. Знов тіни видовжують ся і знов спускаєть ся сонце над овид.

На право звертає тепер верблюжа дорога до Ель-Гемме, віддаленого на 20 кільометрів; звідси йде вона далі на північний захід аж до місця, де стояв на передній стежі полковник Бішоф з полком їздців на скорих дромедарах (геджін). На південь від нашого гостинця веде друга дорога через Калаат Нахль до Суезу. Так то висунулись були Турки в трох місцях на захід; перше на півночі в сторону Порт Саїду ми пізнали підчас нашої подорожі через Ель-Аріш і Бір ель-Мезар; на середнім, зверненім у напрями Ізмаїлії, ми були тепер і південне, щойно згадуване, було звернена до Суезу.

Полковник приказав тепер шоферові зменшити скорість і ми задержали ся біля греблі у Бірінчі Габра. Велитенський

кам'яний мур тягнеть ся тут впоперек через долину; в утворенім таким чином збірнику можуть після нагальних зимових дощів назбирати ся сотки тисяч кубічних метрів води. Ще малий кусень зважили ся ми наперед; але потім приказав полковник завернути. Коли б так англійська стежа була уважана, то була б могла зловити тепер авто з кількома ворожими подорожними; бо якраз тепер мусіли ми змінити обруч на коле і, що тріс був підчас обертання. Але не показав ся ніхто, крім одного самотнього жовніра, що машерував на захід; він заблукав ся очевидячки і полковник показав йому дорогу. Ми побажали йому щастя підчас ночовання в пустині в приємнім сусідстві шакалів і гієн.

На заході горіло все ще небо червоно як жар. Мрачні хмари посували ся над каналом. За півтора години ми могли б бути в Ізмаїлїї, коли б гостинець був аж туди готовий і коли б ми мали охоту видати себе Англійцям.

Шофер засвічує ліхтарні і я кидаю ще раз оком на країну Гозен. Над чорнобрунатою пустинею стоять гень далеко сірі гірські ланцюги. Понад ними темніє засіяне звіздами нічне покривало. А на овиді горить ще придушений відблеск погаючого вечірнього сонця.

Віз тарахкотів далі. До Гасани був ще добрий кусень. А потім почала ся для мене знов довга подорож через Бір ес-Себа до Єрусалиму та ще довша до мого рідного краю.

37. Каравана до Мекки.

Підчас повороту я задержав ся ще кілька днів у Дамаску і мав довгі розмови з Джемалем пашею. Дня 2. версня я був свідком виїзду великої каравани до Мекки. По старому звичаю султан шле щорічно дорогі дарунки до святого міста. Дромедарі, прикрашені золотими вишивками і перами, несуть скрині, в яких під зеленим покривалом зложені султанові дарунки. Високі духовні достойники беруть участь у цій подорожі.

Відколи залізниця в Гаджас готова аж до Медини, втратила оця торжественна церемонія дещо зі свого мальовничого блеску. Колись відбувала каравана цілу довгу дорогу через західну Арабію. Тепер ведуть святих верблюдів з Дамаску тільки два кілометри до залізничного двірця Ель-Кадем. Супроводжують їх їздці. За ними йде величезна процесія; ціле місто на

ногах. Маєстатична постава верблюдів і їхні філософічно-погляди, здаєть ся, доказують, що вони вповні свідомі свого високого завдання.

Я поїхав наперед і Джемаль паша запросив мене у своє велике шатро, що було розложене на вільній площі перед залізничим двірцем. Тут зібрали ся всі паші та високе духовенство з Дамаску. По двох годинах прибула каравана і перед шатро принесено високу, прикрашену золотом дароносицю, що хитала ся на хребті одного королівського дромедара.

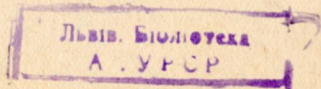
Джемаль паша передав в імені султана каравану в руки, що мали вести її аж до Мекки і поблагословив їх дорогу. Тим покінчило ся торжество. Наповнені золотом оксамитні скрині зіймлено з верблюдів та наладовано на залізницю, що мала їх завести спершу аж до Медини.

А потім? Так, це поки що ще не було відоме. Турецькі війська поміж обома святими містами подавали ся якраз взад

Мекка була в руках ворохобного шерифа і його англійських приятелів! У Дамаску були всі дуже цікаві, який буде теперішній виїзд каравани. Чи знало вже магометанське населення, що поклонники пророка не можуть уже дістати ся до Мекки? Може нарід заворушив ся і нагально зажадав, щоби можна було їхати разом та розпочати вкінці святу війну проти християні що важили ся були покласти руку на місто уродження пророка?

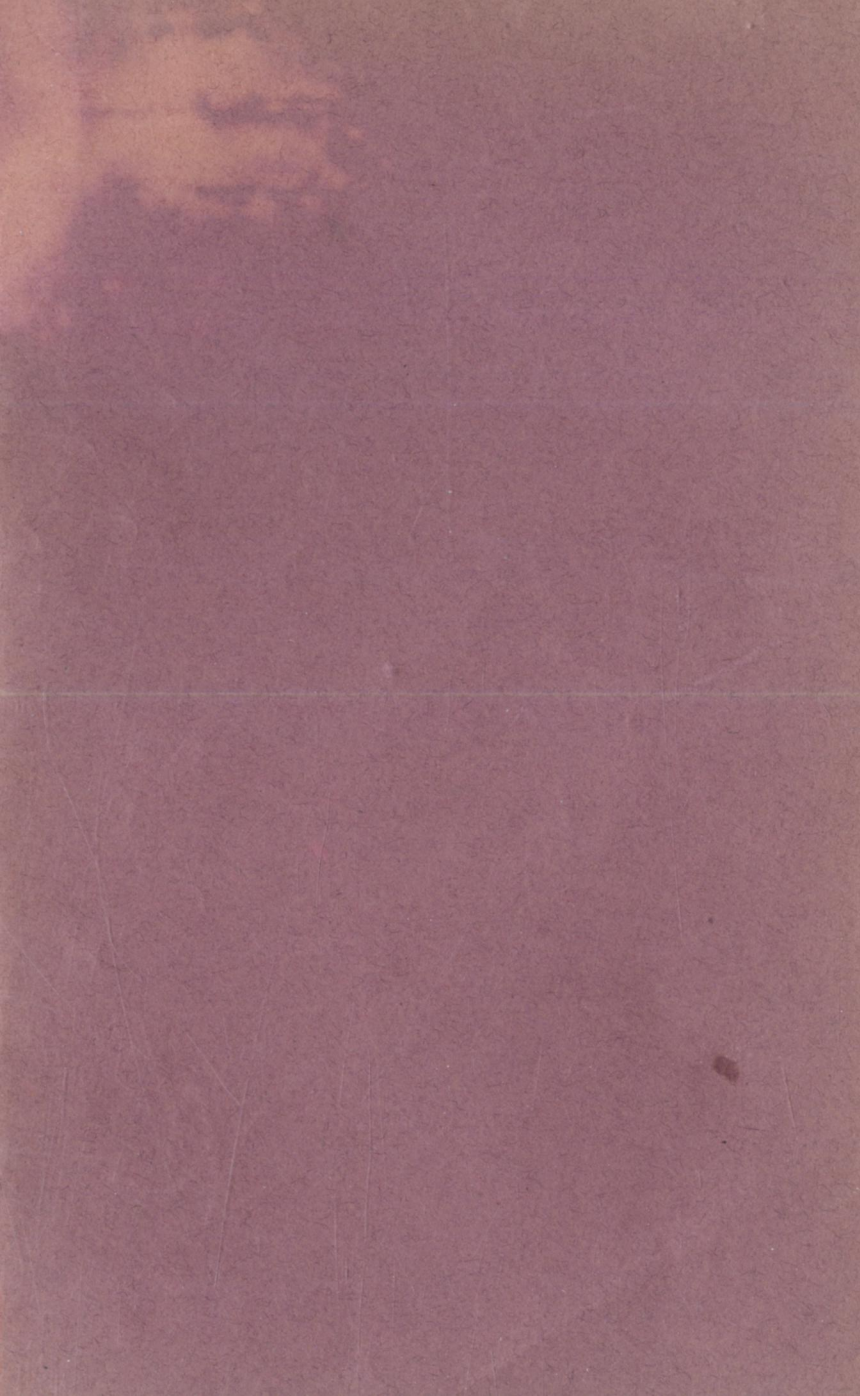
Ніщо подібного! Все було спокійне, хоч поголоски про втрату Мекки кружляли по місті. Східні народи потребують часу, що пробудити ся і надумати ся. Повстання в Індії в 1857. р. аж по трох роках розширило ся аж до Дамаску.

Треба отже ще виждати, як довго Магометани усвідомлять собі те, що їх найсвятіше місто в чужій влисти. Треба сподівати ся, що англійська орієнтальна політика потерпить і в Мецї ту саму невдачу, що й на Дарданелях, біля Кут-ель-Амари і в Солуні. Козир, який бачить Англія в посіданню Мекки, може показати ся ще маною. Хвилево може це мати деякий вплив на індійських Магометан. У турецькій Азії воно не зможе відновити розбитої цілковито поваги Англії. У відмовній відповіді держав порозуміння на мирове пропозиція Німеччини й її союзників бачить Джемаль паша тільки скріплену запоруку того, що Мекка остане при турецькій державі та що англійський міст з Єгипту до Індії незабаром завалить ся.

BUCHDRUCKEREI OTTO DREWITZ
BERLIN SW 61 | TSCHERNERSTR. 106

1 кр. 5.

И 58.875

84

12

Свен Гедін

ЄРУСАЛИМ

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18

By